

Herczeg Tamás

DLA értekezési

MAGYARORSZÁGI FALUSI RAVATALOZÓK ÉPÍTÉSZETE

Alkalmak az építész ösztöneinek kiművelésére, egy lehetetlennek látszó feladat megismerésére

Témavezető_Janáky István DLA

Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, Doktori Iskola

2009

Nyilatkozat

Ezúton kijelentem, hogy a jelen doktori munka teljes egésze saját munkám.

DLA kutatásom kapcsolódik Janáky István DLA témavezető és Barcza Dániel tájépítész doktorandusz hazai falusi temetőépítészeti vizsgáló kutatásához, de jelen értekezés teljes egészében önálló munkám, míg a mestermunka "Táti temető" részében Karácsony Tamás építész 15%-ban, mint supervisor, Barcza Dániel tájépítész pedig 15%-ban, mint tanácsadó vett részt.

Doktori értekezésemben felhasználtam Barcza Dániellel közösen szerzett *Falusi ravatalozók* című kézirat azon részeit, melyet magam készítettem. A kézirat létrejöttét a Nemzeti Kulturális Alap, az Építésfejlesztésért Alapítvány és a Terc Kiadó támogatta.

Budapest, 2009. június 2.

Herczeg Tamás

Köszönetnyilvánítás

Ezúton szeretnék köszönetet mondani:

témavezető mesteremnek, Janáky Istvánnak segítségéért és a munkámba vetett bizalmáért,
a Nemzeti Kulturális Alapnak, az Építés Fejlődésért Alapítványnak, valamint a Terc Kiadónak a Falusi
ravatalozók című kézirat elkészítéséhez nyújtott támogatásukért,
továbbá Barcza Dánielnek, Gyürki Kiss Pálnak, Végh Gábornak, Gion A. Caminadanak, Herczeg Ildikónak és
szüleimnek a doktori munkámhoz nyújtott segítségükért.

Tartalomjegyzék

Nyilatkozat.....	
Köszönetnyilvánítás.....	
Kivonat.....	
Abstract.....	
Elméleti kutatás.....	
Magyarországi falusi ravatalozók építésze - alkalmak az építész ösztöneinek kiművelésére, egy lehetetlennek látszó feladat megismerésére.....	
1. Bevezetés.....	
2. A gyűjtemény.....	
3. Történeti áttekintés (A hagyomány elvesztésének okai. Néhány vékony szál a múlt és a jelen között.)....	
4. Az átmeneti tér, mint szakrális hely (Történeti minták és előképek).....	
5. Profán és szakrális rezonancia (A vékony szál megerősödik, fogódzót képez.).....	
6. Áttűnések (Egy svájci halottasház és az egymást segítő hagyományok).....	
7. Szimbiózis (Adottságok és rátelepülés - helyi hagyományok).....	
Irodalomjegyzék.....	
Mestermunka.....	
1. Urnatemető és urnafal kialakítása a táti temetőben, Komárom-Esztergom megye.....	
2. Ravatalozó Ötvöskönyiban, Somogy megye.....	
3. Ravatalozó Kisbajomban, Somogy megye.....	
4. Ravatalozó Nagyatádon, Somogy megye.....	
Mellékletek	
Szakmai önéletrajz.....	

Kivonat

Szerző: Herczeg Tamás

Értekezés címe: Magyarországi falusi ravatalozók építésze - Alkalmak az építész ösztöneinek kiművelésére, egy lehetetlennek látszó feladat megismerésére

Mestermű címe: „Épület és növényzet szövedéke – ravatalozó esettanulmányok”

Témavezető: Janáky István DLA

Moholy-Nagy Iparművészeti Egyetem, Doktori Iskola - Budapest, 2009. június

A 20. sz. közepére Magyarországon is alapvetően megváltoztak a falusi temetési szokások. Ettől kezdve, a modern idők vágyának megfelelően, magánházak helyett ravatalozókban, hullaházakban történik a ravatalozás, melyek építészeti minősége kizárólag az adott pillanatban jelenlévő, helyi „alkotó erők” kedvétől, lehetőségeitől és tudásától függött. A mindenfajta előzmény és hagyomány nélkül sebtében felhúzott, alapvetően funkcionális épületek profán karakterének és a külső, nyitott tér időleges szakrális felöltöztetésének szerencsétlen dualitása, mint egy összenemillő pár kényszerű házassága, ma is gyakran megfigyelhető a magyar kistelepülések temetőiben.

Felismerve a tarthatatlan helyzetet, az utóbbi évtizedben egyre több falu teremti meg magának a lehetőséget, hogy új ravatalozó építésével vagy a régi átalakításával halottai búcsúztatásához méltó helyet teremtsen. Számosan vannak még azonban olyan kevésbé szerencsés, vagy tehetős falvak, melyek számára hasznos lehet egy efféle falusi ravatalozóépítészet esetgyűjtemény. Doktori munkámban egymással összefüggésbe állítható és együttműködni képes építészeti és tájépítészeti megközelítések vizsgálatával foglalkozom. Lépésről lépésre haladok a ravatalozóépítészet és a település tágabb térbeli összefüggéseitől, a temetőben megjelenő „különleges hely” vizsgálatán keresztül a tér és forma egység megteremtésének lehetőségei felé.

Mestremunkámban konkrét helyszínre és megbízás alapján tervezett temető és három ravatalozó tervét mutatok be. A mestermunka összes elemét keretbe foglalja az a törekvés, mely a közeli és távoli, zárt és nyitott, külső és belső, épített és nőtt temetői térstruktúrák peremhelyzetének differenciált egységbe rendezésére irányul. Az építészeti eszközökön túl ehhez minden esetben segítségül hívom az élő növényzet tér és formaalkotó tehetségét is.

Abstract

Author: Tamás Herczeg

Title of the thesis of dissertation: Architecture of the Hungarian Village Mortuaries - Moments to educate the instincts of the architect, introduction of a seemingly impossible task

Supervisor: István Janáky DLA

Moholy-Nagy University of Art and Design, DLA course June 2009

By the mid 20th century the burial habits in folklore had fundamentally changed in Hungary as well. From then on, following the desire of modern times, the bier takes place in the mortuaries and morgues instead of private residencies, and the architectural quality of these edifices depended only on the motivation, knowledge and possibilities of the immanent "creative forces". The duality of the profane character and the external open space's temporary sacral investment in the case of these basically functional edifices built with dashed off work and the lack of any tradition or precedent, often seen in Hungarian villages nowadays as well, resembles to a marriage of a non-matching couple.

Recognizing the insupportable situation in the recent decade more and more villages create for themselves the possibility to provide a worthy mourning place by building or altering their mortuary. Although many are those unfortunate or less wealthy villages for which can be useful a architectural repertory of examples for village mortuaries.

In my DLA thesis I present a correlating and cooperating architectural and landscape architectural approaches. Gradually I advance from the contiguity of the village mortuary and the township's architecture, through the examination of the "special place" appearing in the cemeteries, towards the possibilities of creating the union of space and form.

In my artwork I present the plans of a cemetery and three mortuaries planned to exact places and for preceding commissions. All elements of the artwork are frameworks of the effort, which claims to organize a differential unity from the peripheral situation of the space structures of burial architecture: near with distant, closed with open, internal with external, constructed and organic. Beyond the architectural methods I call for the help of the potentials lying in space and form creating endowment of the living vegetation.

1. Bevezetés

1.1 Témafelvetés

A 20. sz. közepére Magyarországon épp úgy, ahogy Európa számos más országában is, sajátos helyzet alakult ki a temetkezési szokásokban. A feltartóztathatatlan szekuláris folyamatok, és szolgálólányuk, a tudományok vezérelte átalakulás az élet minden területén olyan új fontosságokat teremtett, mint a hatékonyság, célszerűség, tipizálhatóság és a higiénia. Ezek aztán adminisztratív magasságokba emelkedve egyik pillanatról a másikra felszámolták a magyar falvakban élő évszázados temetési rítusokat. Ettől kezdve, a modern idők vágyának megfelelően, magánházak helyett a mindenfajta előzmény és hagyomány nélkül megjelenő ravatalozókban, hullaházakban történik a ravatalozás. Az új funkció megformálására hivatott építészek és művészek a modern kultúra centrumaiban, a városokban természetesen több figyelmet szenteltek a kísérletezésre, de a periférián az esetek többségében a közösség megoldhatatlannak tűnő építészeti feladattal találta szemben magát. A magyarországi kistelepülések és falvak temetőiben az 1920-as évektől kezdődően megszülető ravatalozók építészeti minősége kizárólag az adott pillanatban jelenlévő, helyi „alkotó erők” kedvétől, lehetőségeitől és tudásától függött. A sebtében felhúzott, nyári mosókonyhára vagy raktárra emlékeztető épületek hamarosan maradék rituális feladatuktól is megszabadultak. Funkciójuk azonosult építészeti karakterükkel: raktárakká, kiszolgáló épületekké degradálódtak, míg a temető növényekkel, fákkal körbevett, fedett nyitott és szabad ég alatti terei a temetési szertartás középpontjává váltak. A ravatalozó épület profán karakterének és a külső, nyitott tér időleges szakrális felöltöztetésének szerencsétlen dualitása, mint egy összenemillő pár kényszerű házassága, ma is gyakran megfigyelhető a magyar kistelepülések temetőiben.

1.2 A doktori kutatás célja

Felismerve a tarthatatlan helyzetet, az utóbbi évtizedben egyre több falu teremti meg magának a lehetőséget, hogy új ravatalozó építésével vagy a régi átalakításával halottai búcsúztatásához méltó helyet teremtsen. Számosan vannak még azonban olyan kevésbé szerencsés, vagy tehetős falvak, melyek számára hasznos lehet egy afféle falusi ravatalozó esetgyűjtemény. Doktori munkámban különböző, de egymással összefüggésbe állítható és együttműködni képes építészeti és tájépítészeti megközelítések vizsgálatával

fogalmazom, melyek kiindulási pontot jelenthetnek mindazok számára, akik a magyar falvak ravatalozó építészetének megújításán gondolkoznak.

1.3 Elméleti kutatás felépítése

Elméleti doktori munkám egyes fejezetei egy-egy tézis kidolgozását tartalmazzák. Az állítások száraz ismeretanyagát igyekszem közelről megtapasztalt, gyakorlati esettanulmányok mellérendelésével kiegészíteni. A tézisek között is alapvetően mellérendelő viszonyt próbáltam teremteni. Nem egy lépésről lépésre, a tézisekből hierarchikusan egymásraépülő, önmagába záruló rendszer felállítása volt a cél. A falusi ravatalozók építészetének megújítását ugyanis egy mindenütt és mindenkor érvényes, teljes és koherens építészeti koncepció mentén nem tartom lehetségesnek. Egy-egy tézis elméleti alapgondolatából és gyakorlati tükröződéseiből levonható tanulságokat viszont önmagukban is időtállóknak és továbbfejleszhetőnek gondolom. Ebből pedig, reményeim szerint, már körvonalazódik egy nyitott struktúra létrehozásának szándéka, mely bármikor folytatható és kiegészíthető.

Az alapvetések egymás mellett, párhuzamosan futó laza szálai közé azonban szükségesnek éreztem elhelyezni néhány helyen keresztirányú rögzítő fonatokat, amolyan köztes anyagot, meggátolandó az összegabalyodást és a gondolatok parttalan hömpölygését. A tézis-mátrix eme referenciaközegét a falusi temetőben megjelenő *épített* és jelenvaló *természeti* környezet, valamint a határukon keletkező *köztes tér* egységének, formálási lehetőségeinek és szakrális telítődésének vizsgálata alkotja.

Értekezésemben tehát olyan *megközelítési mintákat* kísérlek meg bemutatni, melyek az építészeti és tájépítészeti térképzést, mint a szakralitás elsőrendű letéteményesét hangsúlyozzák. Ebben a tekintetben határozott álláspont felvázolására törekedtem. A konkrét forma bemutatása és elemzése is csak abból a szempontból érdekes, hogy milyen alapvető hatással van az építészeti térképzésre.

1.4 A modern ember és a halál

„Minden titok e nagy világon
S az Isten is, ha van
És én vagyok a titkok titka.
Szegény hajszott magam.

Isten, Krisztus, Erény, és sorban
Minden, mit áhitok
S mért áhitok? – ez magamnál is
Óh, jaj, nagyobb titok”

(Ady Endre: *Hiszek hitetlenül Istenben*, 1910)¹

„Fel kell tennünk a kérdést, hogy egy, a felvilágosodásnak elkötelezett társadalomban mind ez ideig miért nem tudott érvényesülni valamilyen felvilágosult tudat a halálról”²

A modern, európai ember haláltól való elfordulásáról, az „elvadult” halál filozófiai és kultúrtörténeti vonatkozásairól az utóbbi időben Csejtei Dezső közölt részletes elemzést a *Filozófiai metszetek a halálról* című könyvében. „De mit is értünk a halál „elvadulásán”? Első megközelítésben annak kezelhetetlenségét, azt, hogy a halál olyan instanciává változott, melynek „kézben tartására”, „domesztikálására” immáron elégtelennek bizonyulnak a tradicionális társadalmak szimbólumai, rítusai, azok fogalom- és képnyelve, ugyanakkor azok az apparátusok, eszközök is nagyrészt csődöt mondtak, melyeket a modern ipari társadalom próbált a korábbiak helyébe állítani.”³

A felvilágosodás korától végbemenő folyamat elején a középkori ember halállal kapcsolatos természetes „befogadó” attitűdje helyett a halál birtoklása, az orvostudomány általi tökéletes ellenőrzése és lehetőség szerinti megszüntetése illetve a „természetes halál” elérése állt a törekvések középpontjában. A kísérlet hajtóerejét a végtelen és teljes tudás megszerezhetőségébe vetett utópisztikus hit táplálta, melyet a tudományok és a technika lélegzetelállítóan gyors fejlődése igazolni látszott. A kudarc nyilvánvalóvá válása után azonban nem került sor a haláltudat újraértelmezésére, inkább annak a mindennapokból való kizárása és száműzése következett be, ami a 20. század közepére a felvilágosult európai társadalmakban egyeduralgódóvá vált. A szerző szerint ennek a napjainkban is szilárd pozíciókkal rendelkező „modern” haláltudatnak legfontosabb jellemzője a kommunikáció szintjén, hogy a halálfenomén körül a hallgatást, elhallgatást a minél nagyobb zaj, lárma teszi teljessé. „Mindez nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a halál jelensége napjainkra két pólus, a csend és a ricsaj elfedési technikái közé kerüljön.”⁴ Az élők számára hiányzik a közvetlen tapasztalási lehetőség, ehelyett előlép a médiák által közvetített, legtöbbször szimulatív halál.

„Intézmények, apparátusok egész sora őrökdi afölött, hogy a halálnak ez a láthatatlansága meg ne sérüljön”.⁵
A fő jellemzők köré másodlagos attribútumok csoportosíthatók, melyek szerint korunkban a halál illetlen, visszataszító esemény, szégyellnivaló történés, amit a legjobb eldugni. A „meghalás-ideál” gondolata az észrevétlen, tapintatos és eszményi elmúlást támogatja, mellyel jellemzően esztétikai elemek jelennek meg, és melyek a hazugságot, elkendőzést és ezáltal a fájdalommentesség modern vágyálmát táplálják.

2. A gyűjtemény

A kutatás módszertanát illetően a bevezetőben említett tézismátrix kialakításának feltétele egy olyan alapstruktúra létrehozása, melyhez a vizsgálódás közben bármikor hozzáférhetünk, segítségével a megtalálni vélt eredményeket ellenőrizhetjük, igazolhatjuk vagy elvethetjük. Ez fundamentum - a falusi ravatalozók fotó gyűjteménye - biztonságot jelentő, elmaradhatatlan kísérőszólam módjára végigjárt a teljes repertoárt, a többi szólamok belépése és megszűnése az ő jelére történik, és még akkor is ott fog zengeni a térben, amikor a mű bemutatójának végeszakad.

Mesterem, Janáky István már hosszabb ideje kirándulásokat tesz Magyarország eldugott zugaiban rejtőzködő építészeti szépségek után kutatva. Ő figyelt fel útjai során arra a jelenségre, hogy a kistelepülések, falvak temetőinek gyakran lenyűgöző és gondozott növényállománya mellett a ravatalozók legtöbbször igénytelen viskó, rohammunkával felhúzott garázs, vagy nyári fagylatoló módjára ácsorognak a temetőkeretek csendes szegleteiben. A doktori kutatás az ő indíttatására kezdődött. Számos közös és magányos kirándulás, tanulmányút alatt számomra is feltárult egy szunnyadó, érintetlen és elhanyagolt világ. A terepmunka során a tárgyi dokumentálás, fotózás mellett törekedtem kifürkészni az épületek használói és ravatalozók között fennálló viszony természetét is.

Az évek során lassan felhalmozódott és azóta is folyamatosan kiegészülő gyűjtemény elemeinek építési korszak, régió és típus szerinti rendszerezése a minél teljesebb problématerkép és a strukturális rétegek empirikus feltárásában nyújt segítséget.

2.1 Egy jelenség megragadásának kísérlete

Mielőtt azonban kísérletet tennénk valamiféle osztályozásra és ennek alapján általánosnak tetsző megállapítások meghozatalára, fontosnak tűnik az egyes épületek jelenségszintű észlelése. *“Amikor az ‘életvilág’ fogalmát használjuk, a természetes és az ember alkotta dolgok, az emberi cselekvések és kölcsönhatások mindennapi világára gondolunk. E világ struktúráinak leírásához új megközelítésre van szükség. Tudományos módszerek nem használhatók, mert a tudomány mint az elvek birodalma elvonatkoztat az adott valóságtól, hogy az általánosításokhoz és ‘természeti törvényekhez’ jusson. A mi célunk azonban az, hogy minél pontosabban feltárjuk a közvetlenül adott dolgok természetét, ezért a leírásunknak konkrétan kell lennie”*- mondja Christian Norberg Schulz⁶. Az iskolázottság és némi tapasztalat terhétől megfáradt szemünk azonban, - derűs és stereotípiáktól mentes szemlélődés helyett - mint az észlelés elsődleges eszköze, rutinos forgalomirányító módjára a legtöbbször minden igyekezetünk és figyelmeztetésünk ellenére az “archivált”

fogalomtár felé továbbítja az észlelt jelet, asszociációk és hasonlatok garmadáját szabadítva fel. Amikor tehát a képek láttán a "garázs" (C1), "családiház" (C3), "kerti grillező" (A3), "vasuti váró" (B7), "illemhely" (B8), "nyári lak" (B18) kifejezések megszületnek, az asszociációs játéknál érdekesebb és elgondolkodtatóbb annak a idegpályának a beazonosítása, mely agyunkban a ház képéhez az adott fogalmat szállította. Ez pedig olyan minták gyűjteményéhez vezetett, mely mintákkal nagy valószínűséggel a ravatalozók megépítői is rendelkeztek. A falusi ravatalozóépítészeti feltárásán és megértésén munkálkodók egyik lehetséges feladata ezért ezen bázisminta minél sokrétűbb átalakítása. A jelenség primér észlelése ezen kívül abban is segít, hogy tettvégyat gerjessen és alkotó energiákat szabadítson fel.

2.2 A rendszerezés nehézségei

Egy megfelelően működő, azaz az alá-fölérendelést a mellérendelés segítségével kordában tartó osztályozás egyik fontos feltétele a mennyiségi dimenziók tisztázása. Ehhez a Magyar Statisztikai Hivatal 2008. január. 1-i hivatalos kiadványa nyújt segítséget, mely szerint Magyarország nagyközségeinek száma 148, községek száma pedig 2706, összesen 2857. 2006-ban a községi temetők száma 3035 (egy-egy faluban több, felekezet szerint létesített temető is lehet 6B, 7A), ravatalozók száma 2015 volt. A gyűjtemény eddig egyenlőre még messze van attól, hogy teljesnek legyen mondható (bár ehhez az utóbbi időkben mesterem, Janáky István egyre közelebb került - ő csaknem 1500 darabnál jár), az ország majd minden tájáról származó példányok tömegéből mégis egyre inkább kirajzolódik néhány, a magyar falusi ravatalozók nagyobb csoportjaira jellemző, általánosnak mondható karakter.

Bármely tematikusan összeállított elemhalmaz esetén az egyik első és legkézenfekvőbbnek tűnő, mechanikus tipizálási lehetőség a lineáris, vagyis építési korszak szerinti csoportosítás, majd a korszakokra jellemző alcsoportok, adatok, karakterek felsorakoztatása. Ennek elengedhetetlen feltétele, hogy az épületekről minél több adat ismert legyenek. Sajnos az elhanyagoltság ebben a tekintetben is jellemző. Az utóbbi évtizedben épült házak kivételével, ilyen számadatokhoz jutni az esetek többségében csak nagy nehézségek árán lehet. Ugyan némely esetben az adott építési vagy tervezési időpont valószínűleg nem mellékes és a kezdetektől eltelt több mint fél évszázad viharos társadalmi változásai e téren is erőteljes átalakulásokat sejtetnének, az újabban épült vagy átalakított falusi ravatalozók többségén továbbra is érzékelhető a kezdetek bizonytalansága. Nem egyszerűen formaképzési és izlésbeli problémáról van szó tehát, mely idővel és elegendő tapasztalással rendbejön. Az "elvadult" halállal kapcsolatosan a bevezetőben vázolt és ma is érvényes összetett társadalmi és kulturális tendenciák erőteljes lenyomata minduntalan fel-feltűnik a falusi temetők kis épületein. A nyomozás ezen szakaszában tehát olyan jelekkel, (arc)vonásokkal foglalkozunk, melyek a fiatal és idősebb arcoknak is egyaránt a jellemzője.

A javasolt rendszerezéshez az alábbi táblázat elemei szolgálnak illusztrációul.

A

B

C

1

Novápuszta-Kimle(fotó:Janáky)

Páty (fotó:Herczeg)

Budajenő (fotó:Herczeg)

2

Budajenő, átépített ravatalozó, építész Kuli László

<http://www.epiteszforum.hu/node/10539>

Ordacsehi (fotó: Herczeg)

Görgeteg (fotó: Herczeg)

3

Nógrádgárdony (fotó:Janáky)

Szilvásvárad (fotó: Herczeg)

Vérteskeszthely(fotó:Janáky)

4

Fertőboz (fotó:Herczeg)

Kisoroszi (fotó:Janáky)

(fotó:Janáky)

A

B

C

5

Zalaudvarnok (fotó:Janáky)

Bakonycsernye (fotó:Janáky)

Ocsa (fotó:Janáky)

6

Gyugy (fotó:Janáky)

Nagyigmánd (fotó:Janáky)

Hárskút (fotó:Janáky)

7

Nagyigmánd (fotó:Janáky)

Nagytarcsa (fotó:Janáky)

Somogyzsitva (fotó:Janáky)

8

Nagyszentjános (fotó:Janáky)

Nagyszentjános (fotó:Janáky)

Nemesbük (fotó:Janáky)

A

B

C

9

Tárkány (fotó: Janáky)

Monaj (fotó: Janáky)

Kerekharaszt (fotó: Herczeg)

10

Isaszeg (fotó: Janáky)

Kerékteleki (fotó: Janáky)

Sávoly (fotó: Janáky)

11

Maglód (fotó: Janáky)

Vértestolna (fotó: Janáky)

Győrzámoly (fotó: Janáky)

12

Perbál (fotó: Herczeg)

Telki (fotó: Herczeg)

Kutas (fotó: Herczeg)

A

13

Enying, református ravatalozó
(fotó:Herczeg)

B

Enying, katolikus ravatalozó (fotó:Herczeg)

C

Pilisborosjenő (fotó:Herczeg)

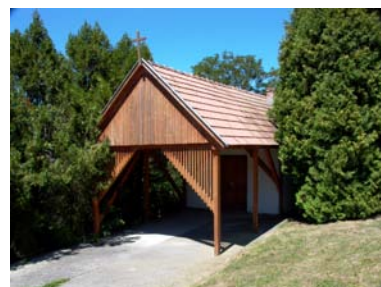
14

Nagytevel (fotó:Janáky)

Csobánka (fotó:Herczeg)

Misefa (fotó:Janáky)

15

Pomáz (fotó:Herczeg)

Pilisszentiván (fotó:Herczeg)

Üröm (fotó:Herczeg)

16

Pilisszentiván (fotó:Herczeg)

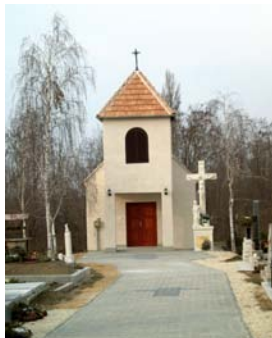
Tök (fotó:Herczeg)

Tök (fotó:Herczeg)

A

17

Fertőendréd (fotó:Herczeg)

B

Fertőhomok (fotó:Herczeg)

C

Fertőszentmiklós (fotó:Herczeg)

18

Hegykő (fotó:Herczeg)

Hidegség (fotó:Herczeg)

Pereszteg (fotó:Herczeg)

19

Nagycenk (fotó:Herczeg)

Kópháza (fotó:Herczeg)

Kópháza, átépített ravatalozó
(fotó:firtl.sopron.hu)

2.3 Tipológiai kísérlet

2.3.1. Külső-belső tér viszonya szerint

2.3.1.1. "Kubus"

Zárt tömeg, a külső térrel semleges, szervesen kapcsolat. Általában régebbi, teljesen funkcionális, "archaikus" ravatalozókra jellemző, de újszerű feltűnése napjainkban is tapasztalható.

C2, A8

2.3.1.2. "Kis fedett külső tér"

Többszörre zárt tömeg, a bejárat előtt csak a család és néhány gyászoló védelmét szolgáló fedett térrel.

A1,B1,C1,A3,C3,C7,A11,A12,B12,A13,B13,A18,A19

2.3.1.3. "Nagyobb fedett-nyitott tér"

Az újabb vagy átépített ravatalozók esetén már szempont a minél nagyobb, gyakran a teljes gyászoló tömeget védelmezni képes fedett tér. A tapasztalat szerint ma ez az egyik fő törekvés, mégha ez néha extrém méreteket is eredményez.

A3,B3,C5,A7,B7,A10,B10,C10,C11,C12,C13,C14,A15,C17

2.3.1.4. "Külső tér belső tér összenyitható"

A viszonylag kis fedett nyitott tér a szertartások idején a nagy ajtók kinyitásával kibővíthető a belső térrel

B5, C6, C14

2.3.1.5. "Szabadonálló tető"

Ritkán előfordul, hogy a teljes kiszolgáló funkció hiányzik, csak a koporsó és a szűk család részére készül védőtető.

A3,B3

2.3.2. Forma és tér

2.3.2.1 "Épület és fedett tér egységes kompozícióban"

A zárt tömeget és az átmeneti teret egyszerű vagy összetettebb egységes tető fedi. Régebben épült, kisebb átmeneti térrel rendelkező ravatalozók esetén gyakran előfordul, hogy egy nagyméretű tetővel további fedett teret hoznak létre, megbontva a korábbi egységet.

A2,A5,B5,C5,A6,B6,C6,C10,A10,C12,A14,C15,C18,C19

2.3.2.2. "Utólag hozzáépített előtető"

A falusi ravatalozók egyik legnagyobb csoportját ez a típus alkotja. Nem csak szükségmegoldásként kedvelt.

B2,A4,A7,B7,A10,B10,C13,A15

2.3.2.3. "Bejáratí főnézet, melléknézetek elhanyagolása"

Az egyik legfeltűnőbb és leggyakrabban előforduló jellegzetessége a magyar falvakban épült és manapság is épülő ravatalozónak.

B1,A12,B15A16,C15B16,C16,B17,C17

2.3.2.4. "Típusterv"

Korábban előfordult, hogy a lakóház tervrajzok mintájára, a ravatalozó építészetben is megpróbálkoztak hasonlóval.

B8,C8

2.3.2.5. "Átépitett, hozzáépített"

Praktikus, esetleg vélt vagy valós spirituális okokból, meglévő kápolnák, mauzóleumok, esetleg raktárak átalakításával, bővítésével keletkeznek.

B4,C4,A10,C11?,C19

2.3.2.6. "Vallási, szakrális jelek"

Elsősorban valamely egyházhhoz tartozó ravatalozókon jelennek meg egyértelmű, a felekezetre jellemző vallási szimbólumok (kereszt, buzogány), leginkább additív elemként, néha toronnyal.

B11,C11,B13,C13,A14,C15,A17,C17,A18,C18,C19

A fenti adatsor csak kísérletnek fogható fel. Egy átfogó, kellően differenciált és teljességre törekvő tipológiai rendszer megalkotása túlnyúlik e kutatás keretein. Meg kell említeni, hogy a csoportba sorolás csak jelentős szubjektivitás mellett működik. Tiszta képletek sem léteznek, rengeteg átfedés és kivétel színesíti a tablót.

3. Történeti áttekintés

A hely

(A hagyomány elvesztésének okai. Néhány vékony szál a múlt és a jelen között.)

„Az ember nem képes úgy élni, hogy hozzá legyen bilincselve a Földhöz és hogy teljes mértékben függjön tőle, de arra sem képes, hogy teljes egészében elszakadjon a Földtől s a világegyetemben találjon otthonra. A Föld és az ember között mindig kell hogy maradjon valamiféle összekötő kapocs.”

Ny.A. Bergyajev: Az ember és a technika⁸

3.1 A magyar temetkezési kultúra változásai

A mai temetkezési szokások értelmezéséhez szükséges néhány történelmi tény bemutatása, melyhez Kunt Ernő, Seléndy Szabolcs, a Balassa Ortutay szerzőpáros, valamint Hanák Péter munkái nyújtottak kiváló segítséget.

A honfoglalást követően a kereszténység felvételével és a feudális állam kialakulásával fokozatosan háttérbe szorultak (de teljesen soha meg nem szűntek) a pogány halottkultusz és a hozzá kapcsolódó rituális szokások. A 12. századtól (ld. I. László és Kálmán törvényei) megszilárdult a templomok körüli ún. cinterembe való temetkezés szokása, ami évszázadokig kizárólagos lesz. „A feudális államszerkezet hierarchikus rendje a templom körüli falusi temetőekben is tükröződött. Maga a templom általában a hatalom helyi birtokosainak temetkezőhelyéül szolgált. A templom külső fala mentén jobbra kiváltságos helyzetű alattvalók sírjai helyezkedtek el. A közemberek, jobbágyok a templom központjához igazodó vagy kelet-nyugati tájolású sírokban pihentek.”⁹ A reformáció, majd a felvilágosodás hatására a 16-18. század folyamán lazultak a temetkezéssel kapcsolatos egyházi és hatalmi kötöttségek, a közegészségügy fejlődése kikényszerítette új temetők nyitását a lakott területen kívül. „A monarchiában először Mária Terézia rendelte el 1775-ben a templom és a temető szétválasztását. II. József pedig arra utasított, hogy 1783-tól kezdve a Linienwallon (a mai Gürtelen) kívül kell az új temetőket elhelyezni.”¹⁰ Eszerint a templom körül, a házak közelében többé nem volt szabad temetkezni, hanem a településen kívül kellett új temetőket nyitni. A közegészségügyi és városfejlesztési szempontból hasznos rendelkezéssel megindult, ám bár roppant vontatottan haladt a városon kívüli köztemetők kialakítása. Egyes egyházak továbbra is a templomkertben temetkeztek, s a terjeszkedő

város is sorra nyelte el az újonnan nyitott temetőket. (ld. a Sopronban a mai Deák tér helyén, a belváros szélén létesített temető) Így csupán a 19. század derekán, amikor az urbanizáció felgyorsult s a felvilágosult polgár is szabadulni akart a halál mindennapos jelenlététől, nyíltak meg a nagyvárosi köztemetők, amelyek a század végén nyerték el a mai telephelyüket és rendjüket. (Bécsben a két Währingeri, a Sankt Marx-i, Budán a Farkasréti, Pesten a Kerepesi, majd a Rákoskeresztúri köztemető.)¹¹ A temetők közhasználatát, legalábbis a keresztény hitfelekezetek részére, az 1868. évi LIII. törvénycikk mondta ki.¹² Az évszázadokig kizárólagos egyházi kiváltságot jelentő temetés és temetőműködtetési jogok a 19. századtól megszűntek. Ebben az esetben is, mint oly sok más modernizációs folyamatban, 1848-ban születik meg a formális kodifikáció. 1849. április 1-én, Pesten megnyílt a kerepesi köztemető, ahol a kornak megfelelően ravatalozó is épült.

3.2 Változások a magyar falusi temetkezési szokásokban

Ha kis késéssel ugyan, de a kistelepülések és falvak mindennapjait is alapvetően megváltoztatta a városokból kisugárzó új szellemiség, ami a felekezeti törekvésekkel együtt kikezdte és a 20. század közepére elsorvasztotta az évszázados hagyományokat. Az összetett és tájanként, gyakran falvakként változó halottas szokások és rítusok helyébe a célszerűen tervezett, „városi” temetés lépett iparszerűen működő temetkezési vállalkozókkal, a szakrális szempontok háttérbe szorulásával. A korszerű közegészségügyi előírások gyakorlatilag lehetetlenné tették a halottal való közvetlen foglalatosságot, a halottasháznál, „hidegágyon” történő privát ravatalozás kis túlzással törvénybe ütköző cselekedetté vált. „A faluban elhunyt idegenek vagy szerencsétlenül járt, illetve hozzátartozó nélkül elhalt emberek ravatalozása, szükség esetén boncolása biztosítására *hullaház, ravatalozó, halottasház, hidegház* építését központi rendelkezés írta elő a húszas, majd az ötvenes években. A századelőn épült ravatalozók általában a temető félreeső részén állnak, és igen egyszerű – sokszor a helységben már idejétmúlt – technológiával és közmunkával készültek. Az újabb halottasházak, ravatalozók napjaink falusi építkezésének sivár stílusát követik, berendezésük azonban igényesebb. Nem rituális okokból, hanem célszerűségből többnyire központi helyen állnak.”¹³ Az új előírások

(ld. 1950-es évek, 8200/1954. EüM utasítás) betartásához szükséges tárgyi és szellemi feltételek tehát meghaladták az addigra a szétzilálódás határára jutott falusi közösségek erejét.

3.3 A halottas szoba-ház-tornác-udvar-utca-templom-temető-halottas ház szakrális térsor

A fent leírt sorsfordító változások előtt tehát a falusi temetés menete az évszázadok alatt beidegződött rituálénak megfelelő módon zajlott. Minden egyes mozzanatnak pontosan megvolt a téri leképeződése. A halottas háztól a sírig és onnan vissza a halottas házig ideiglenesen szakrális minőséggel felruházott külső és belső terek során haladt végig a temetési menet. A halottas szobában több napig tartó halottvirasztás és siratás után az elhunyt koporsóját a tornácon keresztül kivitték az udvarra és a "Szent Mihály lovára" állították. Az udvaron tartott siratás és egyházi ceremónia után a menet kivonult a portáról a temető felé, útközben a templomnál megálltak, néha be is mentek. A gyászmenet a temetőben a sírnál végső búcsút vett a halottól, majd visszatért a halottas házhoz megülni a halotti tort. (ld. Balassa-Ortutay: Magyar Néprajz, Corvina, 1979)¹⁴ A ravatalozók megjelenésével ez az összetett struktúra nagymértékben egyszerűsödött, a régi szokások deformálódtak. Elmaradt a többnapos virrasztás, de a temetés előtt a halottas háznál való gyülekezés szokása gyakran továbbélt, ám az udvar és utca elvesztette különleges minőségét. Ezekután a közvetlen családon és néhány barátan kívül a gyászoló falubeliek nagy része már csak a ravatalozó előtt felállított lezárt koporsóval találkozott , melyet az egyházi, még gyakrabban polgári szertartás után az előre megásott sírhoz kísértek.

3.4 Rögzült ideiglenesség

fotó: www.irod/2005/nemeth_laszlo.ppt

Karmacs (foto: Janáky)

Mint láttuk, a temetési szokássor egyszerűsödött és szegényebb lett, a hozzákapcsolódó szakrális térsor ugyanakkor szinte teljesen megsemmisült. Elgondolkodtató a fenti két képen látható jelenetek közötti szimbólikus különbség. Feketébe öltözött asszonyok a főszereplők mindkettőn. A régi felvétel azt a pillanatot rögzíti, amint a gyászolók megérkeznek a halottas házhoz: az ismert rítus minden percben változó, mozgalmas történéseinek kimerevített állapota. A jelenet szakrális feszültséggel telített. A másik kép ellenben statikus karakterű. Tudjuk, hogy temetőben készült, mert az előtérben sírok látszanak. A szakrális hely kisugárzásának nyomait azonban hiába keressük. Ez a megállapítás még akkor is érvényes lehet, ha a napjainkban készült fotón a ravatalozó előtt üldögélő nének éppen csak egy hétköznapi temetői látogatás fáradalmait pihenik ki.

A temetés elszakadt megszokott tereitől és ugyan a temető mindig is szakrális helyként élt a köztudatban, a benne megjelenő épületet ez a minőségi többlet nem hatotta át. Lényegét funkciója jelentette. Megépítéskor rituális szempontok és az építészeti formálás csak sokadrangú tényező lehetett, hiszen az építőmester és a mögötte álló közösség számára, akik eladdig a hagyománynak megfelelően csak háznál történő ravatalozást láttak, a ravatalozó, mint épület, minden bizonnyal kevés valóságtartalommal és jelentőséggel bírt. Nem jelentett többet, mint a ravatalon fekvő elhunytat és a gyászolókat az időjárás viszontagságaitól megvédő, olykor ideiglenes jellegű építményt.(A4)

Praktikus okokból a ház eleinte a temető szélére, a bejárathoz közel, kerítésen belülre (pl. Kópháza, B19) vagy ha nem volt elég hely, kívülre (pl. Enying, katolikus ravatalozó C13) került. Később ugyanilyen gyakorlati megfontolásból a közepére építették a ravatalozókat, melyekhez a bejáratától egyenes, kocsival is jól járható utat alakítottak ki. A temetésre érkező gyásznépet azonnal, már a kapun belépve, elrendezett, kész látvány fogadja, melyhez az épület szolgáltatja a háttérrel. Eléje helyezett drapéria, mécsessor, fényes gyertyatartók

alkotják a spanyolfalat. Ez a fajta teátrális kialakítás még ma is jellemző, csak esetleg a háttérdíszlet változott meg az anyagi lehetőségek függvényében. Emellett a régebbi, de gyakran az újabb építésű kis házak is leginkább a temetést kiszolgáló funkciókat és kellékeket, kapát, ásót, talicskát, vödört néhány méter kenderkötelet rejtenek magukban. Az elhunyt nyilvános felravatalozása és búcsúztatása a falvak legtöbbszörében az év minden szakában az épületek előtti fedett vagy még gyakrabban teljesen nyitott téren zajlik. A ház előtt kikopott fű, esetleg burkolat, esővédő tető jelzi ezt a helyet.

Egyes falvakban, kistelepüléseken, a temetőkapolna (Balatonbozsok, Nagyatád) különleges minőséggel bír, hierarchikusan rendezi a temető terét, középpontot és széleket teremt. Az új temetési szokásokhoz idomult szakrális térstruktúra, ha egyáltalán lehet ilyenről beszélni, egy pólusra, magára a temetőre redukálódott, melyben a ravatalozó zárványt hozott létre, nem képez centrumot, de nem is egyesül vele.

Korábban az életből a halál felé való spirituális átvezetéshez a falu egésze szolgáltatta a teret, manapság ez nem lehetséges. Úgy tűnik azonban, hogy a falusi ravatalozóépítészet megújításáról való gondolkodás egyik, de nem kizárólagos eleme mégis egy, a temetőn belül létrehozott, megfelelően összetett és átmeneti helyek sorozatából építkező térszövet kialakítása lehet, melynek egyik pólusa a temetőkert, mint természeti környezet, a másik pedig a zárt ravataltér. Nem egyszerűen mechanikus térszaporításról van itt szó, sokkal inkább a két pólus egymásratalálásának építészeti és tájépítészeti eszközökkel történő elősegítéséről. A korábbinál rövidebb idő és korlátozott tér áll rendelkezésre. Ebben sűrűsödnek azok mozzanatok, melyek a transzcendenssel való találkozásra készítik fel: a megérkezés helye, a ravatalozóhoz vezető út, a várakozás helye, a belépés, a szertartás, az elrejtőzés helye. Az összeszövésükhöz az építészet, mint eszköz önmagában kevésnek tűnik. Szerencsére majd minden esetben segítségére siett, átkarolja és beborítja a temetők évtizedes növényvilága.

4. Az átmeneti tér, mint szakrális hely

(Történeti minták és előképek)

4.1 A különleges hely

Az előző fejezetben vázoltuk, hogy a falusi temetőekben a ravatalozó számára kijelölt helyen a ravatalozás és a halottbúcsúztatás már a kezdetekben sem korlátozódott az épület zárt tereire. Ezt sem mérete, sem pedig kialakítása nem tette volna lehetővé. A kis házak környezete és előtere, ahol a nagyobb számú gyásznép elfért, kénytelen-kelletlen új minőséget nyert. Jelentőségének felismerése és az ezzel való bátoratlan foglalatzkodás azonban általában csak később vagy egyáltalán nem következett be. "A vallásos ember számára a tér nem homogén. Törések és szakadások találhatók benne, olyan részeket tartalmaz, melyek minőségileg különböznek a többitől. (...) A profán ember számára (..) a tér homogén és semleges, nem hasad minőségileg különböző részekre. A geometriai tér minden irányban osztható és körülhatárolható, de struktúrájából nem következik semmiféle minőségi differenciálódás..."¹⁵ állapítja meg Eliade. Különleges hely született ugyan a temető kerítésén belül, a szabad ég alatt, csak hogy ez az esetek többségében nem jutott el odáig, hogy a homogén és formátlan végtelen térből valami módon lerekesztődjön, minőségileg differenciálódjon. A ravatalozóépítészet megújításának feltétele ezért ezen különleges hely, átmeneti tér fizikai és spirituális kijelölésének vizsgálata.

4.2 Az átmeneti tér és felületei

Ferkai András említi meg egyik tanulmányában: "Manapság általánosan elfogadott nézet, hogy az építészet téralkotó művészet, s az építészettörténet a térformálás története. A falak között maradó "űr" az építész számára nem negatívum, hanem mesterségének legfőbb 'anyaga', hiszen az építészet alapvető célja az ember által használható, védett zugokat leválasztani a végtelen természeti térből.(...)A teret kizárólag anyag (tömeg, felület) közvetítésével vagyunk képesek érzékelni."¹⁶ Ezt szemelőtt tartva az átmeneti tér fogalma némi vizsgálódást tesz szükségessé. Az euklideszi geometria szabályai szerint leválasztott belső, fizikai tér esetében a három dimenziós kiterjedés útjában térhatárok jönnek létre, melyek egyben a külső, végtelen tér határai is. Ebben az értelemben egy nyitott doboz nem hoz létre belső teret, mert határolófelületei mindenütt

külső térrel találkoznak. Az építészet számára a két pólus szétválasztása abból a szempontból érdekes, hogy közöttük, az érintkező felületek határán képes egy harmadik, önálló térforma létrehozására is (nyitott doboz). Ennek a köztes vagy átmeneti térnek a szélei különleges természetűek, mert a határoló felület fogalmát kiterjesztik az elsődleges fizikai jelenvalóságon túlra (a doboz nyitott felülete). "Mint konkrét dolgok együttese, a határ megtestesíti a megjelenésnek megfelelő jelleget. A tér létrehozása és a karakter bevésése együttesen hozzák létre a helyet." (Ch. Norberg-Schulz: Hiteles építészet felé in Mérhető és mérhetetlen)¹⁷. Egy hely szakrális minőségének megteremtése tehát a *tér* létrehozásától és a *határoló felületek* jellegének meghatározásától függ. Egy tér geometriai értelemben vett körülzárása vagy éppen megnyitása nem előfeltétele és nem kizáró oka sem az *átmenetiségnek*, sem a *szakrális* minőség megjelenésének. A "milyenség" meghatározásához a puszta geometrián túlmutató építészeti és tájépítészeti eszközök kellene. Ennek tanulmányozására szeretnék feleleveníteni néhány jól illetve kevésbé ismert példát.

4.3 Közel

Santa Maria degli Angeli (fotó: <http://www.porziuncola.org>)

A *ravatalozás-temetési-szertartás* szokássor elválása a hétköznapi környezettől olyan új, modern középülettípust teremtett, mely ugyan funkcióját tekintve előzmények nélküli, mégis a hagyományos, vagy közkeletű kifejezéssel élve, történelmi vallásokhoz kötődő szakrális építészet örökösének tekinthető. Magyarországon és Európában is, a vallásos megnyilvánulások elsődleges központjai évszázadokon keresztül a zárt templomépületek, gyülekezeti helyek, és imaházak voltak. E korok embere számára a szent helyek egyik legfontosabb jellegzetességét a szilárd, fizikai védelmet nyújtó fallal határolt, a külső tértől határozottan különválasztott belső tér megléte jelentette. Ebben a geometria szabályainak megfelelően szétválasztott térstruktúrában is felfedezhetünk azonban olyan átmenetinek tekinthető térformákat, melyek a két pólus között differenciált kapcsolatot teremtenek.

Guzsik Tamás zarándoklatokról szóló tanulmányában említi meg többek között a következőt:

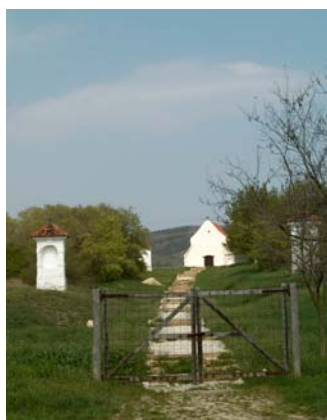
*"A zarándoktemplomoknak egy speciális változata, az ún. "casa santa" a XIII. századtól Itáliából indult ki. A legenda szerint Sz. Mária názáreti házáat a XIII. században angyalok vitték át Loreto-ba. A kisméretű, kápolnává alakított épületet hatalmas zarándoktemplomba foglalták be olymódon, hogy az eredeti épület körüljárható formában az új templom középpontjába került. Hasonló megoldású Assisi-ben a Porziuncula-kápolna: egy Jeruzsálemből (!) hozott föld-darab fölé épült 1200 körül egy kis kápolna, ahol 1210 körül Sz. Ferenc sokat időzött, s ott is halt meg 1226-ban. A kápolnát - immár zarándokhelyként - befoglalták a S. Maria degli Angeli templomba (1569. Vignola). Föl kell figyelni arra, hogy az említett típusalkotó példák ismét csak a Szentfölddel, az eredeti szentföldi zarándoklatokkal áll kapcsolatban. Itálián kívül a "casa santa" típus legközismertebb példája az ausztriai Mariazell kegytemploma. Ennek első remete- kápolnája 1157-1200 között keletkezett s vált búcsújáráhellyé, majd Nagy Lajos király (1342-1382) építtetett köré zarándoktemplomot 1378-ban. A típus újkori továbbélésének tekinthető a magyarországi Celldömölk kegytemploma (1747- 1748)."*¹⁸

E különleges zarándoktemplom , mint "befoglaló" tér, a kegytárgyat vagy szent helyet rejtő kis kápolna és a külvilág szempontjából geometriailag zárt, szakrális átmeneti térnek tekinthető, közöttük a kapcsolat "hierarchikus"(ld. Benkő Melinda PhD tézisei)¹⁹. Az évszázadokkal később felépített templom előtt a kápolnát a profán külvilág vette körül. A külsőtér, átmeneti tér és belső tér egy másfajta, mellérendelő (szintén Benkő Melinda nyomán)²⁰ viszonyát figyelhetjük meg a kolostorudvarok, kertek, zarándoktemplomok átriumai esetében. Ezek a felfelé, a transzcendens tér felé nyitott terek nem elsősorban funkcionális szempontból számítanak átmenetinek, bár a zarándoklatok idején gyakran a tömeg mozgatásának szervezésében is segítséget jelentettek. Szakrális feladatuk a "szenttel" való találkozásra való felkészülést, a profán külvilágból a transzcendens térbe való átvezetést szolgálata.

A hagyományos népi építészetben és a magyar történeti építészetben is felfedezhetünk olyan egyszerre átmenetinek és szakrális minőségűnek tekinthető tereket, melyek az előbb említett átvezetésben, lelki és szellemi felkészítésben játszanak szerepet. A budajenői Árpád-kori temetőkápolna a Kálvária domb tetején áll. Enyhe terepbevágásban íves út vezet hozzá, mely az utat övező fákkal és a fehérre meszelt stációkkal, a kápolna bejárat melletti, kitárt karra emlékeztető támpilléreivel együtt a szakrális helyet alkotó átmeneti tér *határfelületei*.

Árpád-kori temetőkápolna (fotó: hu.wikipedia.org)

Kálvária, Budajenő (fotó:Herczeg)

4.4 Távol

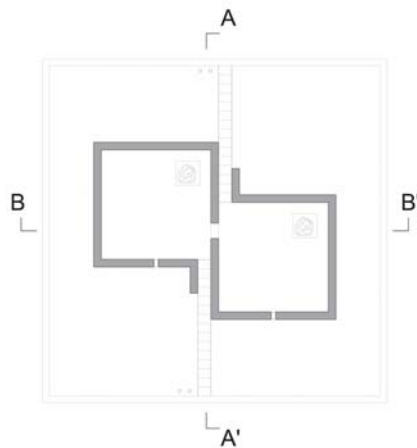
A modern és a jelenkori építészetre gyakorolt hatása miatt manapság nem megkerülhető egy az átmeneti terekkel, mint a természeti környezet és a belső tér közötti átvezetéssel foglalkozó kutatásban az immáron klasszikus mintának tekintett keleti építészet, illetve tájépítészet felé való kitérő. Jól ismert a tény, hogy a természeti környezettel harmónikus kapcsolatban álló *átmeneti vagy köztes tér* építészeti és tájépítészeti artikulációjának kitüntetett szerepe van a keleti gondolkodásban (pl. buddhista és sinto szentélyek, zen kertek, tea udvarok, mohamedán meditációs pavilonok stb.) Ezen a helyen elsősorban Benkő Melinda már említett dolgozatában megjelölt harmadik átmeneti tértípus, az "áthatás"²¹ kérdéskörével szeretnék foglalkozni.

(fotó:Herczeg)

Egyes felfogás szerint a Japán kert és tájkultúra az ország geográfiai és politikai izolációjának mellékterméke. Tény, hogy a kert és a táj fogalma szorosan összefügg a külső, vad természettől és a káosztól való fizikai elzárkózással. A klasszikus japán kert és táj ezen feltétel megléte nélkül nem létezik. Az ezen kívül rekesztett rendezetlen természeti világ a belsőtől alapvetően különbözik, a nem körülkerítettség a japán ember számára másfajta minőséggel bír. (Eszerint az a tény is más megvilágításba kerül, hogy a Fuji, Japán szentként tisztelt hegyének lejtőit miként boríthatják ezerszámra használt gumiabroncs tetemek.) A védett helyen az ember azután nekilát a természet ideális újratereemtésének. Munkájának eredménye esetlegesség illúzióját kelti, azonban minden apró és nagyobb részlet tudatosan tervezett, jelentéssel bíró alkotás: a kövek méretének, színének, elhelyezkedésének változatossága, a vízfelület megcsillanásának pillanata, a levelek között derengő fény játéka. Segítségükkel a kert alkotója szimbólumokat helyez el, narratív összefüggéseket teremt, melyhez szorosan hozzá tartozik az épített környezet is. Ám a ház térhatároló felületein nincs minőségi átrendeződés, az épület és a kert terei észrevétlenül egymásba olvadnak, átmeneti, egymást átható terek - mozgásból fakadóan - szüntelenül változó rendszerét alakítva ki, melyben a *külső*, a *belső* és *átmeneti* fogalomfelosztás értelmét veszti. Egyetlen sűrített és direkt módon nem irányított tér jön létre, melyben a meditáló szemlélődés nem kutakodik a szakrális és profán minőség szétválasztásának lehetőségén.

A külső és a belső tér közötti "áthatás" egy másfajta, szakrálisan orientált típusát képviseli a *Studio Tam associati* építésziroda által Khartoumba tervezett imádkozó és meditációs pavilon. A két egymáshoz rendelt egyforma kubus függőleges falai a külső homogén és végtelen természeti valóságtérből olyan leválasztott belső teret hoznak létre, mely felfelé a transzcendens tér irányában nyitott. A külvilágból való átvezetés, a spirituális felkészülés átmeneti helyét a pavilont körbevevő víz és az azon átvezető híd jeleníti meg. A didaktikusan építkező összetett szimbólumrendszert a belsőben "elhelyezett" két kis fa teszi teljessé.

<http://www.archdaily.com/18901/prayer-meditation-pavillion-studio-tam-associati/>

4.5 Esettanulmány

Az előzőekben a kiragadott példákon keresztül azt igyekeztünk bemutatni, hogy az átmeneti tér felbukkanása a szakrális helyek sorában egyáltalán nem újszerű fejlemény. A "casa santa", a kolostorok-átriuma, a kálvária domb, a sinto szentély vagy a mohamedán meditációs pavilon szakrális jellegének egyik legfontosabb megtestesítője az átmeneti tér és az azt határoló felületek minősége. E hosszadalmas kalandozás után figyelmünket fordítsuk a falusi ravatalozó, mint átmeneti terekből építkező térsor és az azt létrehozó szélek felé. A kis temetőben a falakkal körülhatárolt belső funkciókat (zárt ravataltér, szociális helyiség) tartalmazó új épületet az esetek nagy részében évtizedek alatt kialakult, gazdag növényállomány fogadja. Ezek az olykor tervszerűen telepített fák, bokrok, cserjék alkotják a ház külső, átmeneti terének legszélső határait, melyek azonban gyakran túl távoli és semleges viszonyban állnak vele. Az épülettel együtt tervezett, azzal szorosan együttműködő élő növényzettel azonban lehetőség nyílik ama kívánatos térsűrítésre, mely feltétele lehet a szakrális nyitott tér megteremtésének. Ezt a fajta építészeti és kertészeti koncepciót szeretném szemléltetni a következő példán keresztül.

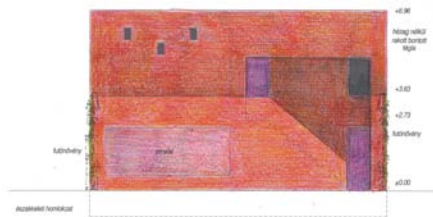
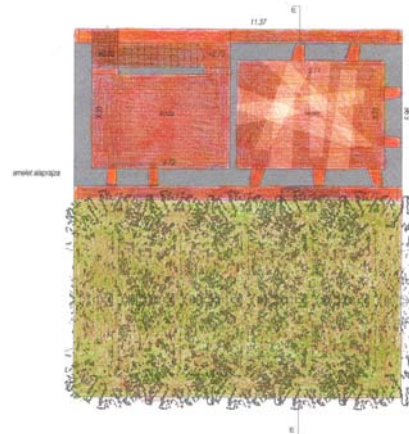
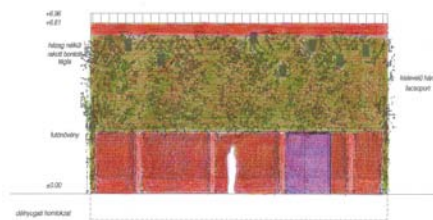
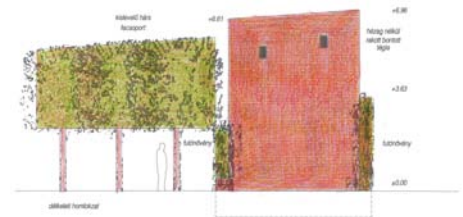
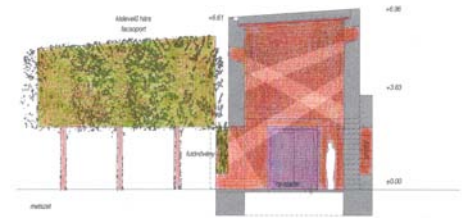
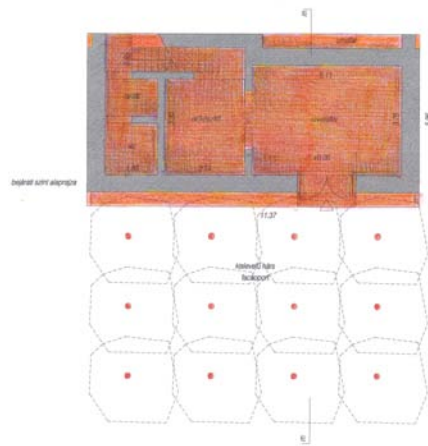
Az Órbottyáni ravatalozó

(Vázlatterv, Herczeg Tamás építész, Barcza Dániel tájépítész munkája)

(fotó:Herczeg)

A dombtetőn kialakított temető közepén álló, meglévő és rossz állapotú épület elbontása után a nagy lombkoronájú fákkal lazán körbevett tisztásra új ravatalozót terveztünk. Kétszintes, téglából elgondolt épület előtt a nyitott tér fölé élő lombtető borul, melynek egyenletes kiosztása és a ház formájához való idomítása az együvé tartozást jelzi. A falu felől érkező temetőlátogató számára jól érzékelhetővé kívántuk tenni a ravatalozó és a természeti környezet egymáshangoltságát, és egyben a temetőn belüli különleges hely kijelölését is. Az épület mögött húzódó feltáró út felől a ház monolitikus tömegként viselkedik.

(Herczeg, Barcza)

5. Profán és szakrális rezonancia

A forma

(Egy vékony szál megerősödik, fogódzót képez.)

5.1 Közönséges és reprezentatív

A korábbi, de általában a mai magyar falusi ravatalozóépítészet is eseményorientáltnak tekinthető. Ez alatt azt értem, hogy a ravatalozó és egyéb építmények elsődorban a funkcionális igények kielégítését szolgálják, temetés közben és azon kívül is. Profán megjelenésüket szakrálisnak vélt, hozzáadott tárgyak, kellékek feladata lenne elrejteni, mindenképp előtt a fő esemény a temetési szertartás alatt. A kis házak azonban képtelenek elbújni a pap reverendája, egy kereszt, vagy egy lélekharang mögé. Mint amikor bújócskázás közben a nagydarab, túlkoros fiúcska a legvékonyabb akácfacsemete mögé rejtőzik, a többiek meg, hogy ne rontsák el a játékot, úgy tesznek, mintha nem vennék észre. Ekként terelődik el a gyászolók figyelme az épületről és a környezetről, számukra elsősorban a történés pillanatai a fontosak. Két temetés között aztán, a szakralitás szüneteiben a házak végképp összezsugorodnak, átlátszóvá válnak. Csak akkor érdemelnek néha figyelmet, ha valakinek éppen az útjába esnek, s ki kell kerülni őket. A ravatalozók méltóságra és figyelemre formált igényéből azonban nem feltétlenül következik a funkcionális tartalmak és minőség elszorvasztása. A funkcionalitás amúgy is a kis házak rövid előéletéből kiemelhető legerősebb tradíciók egyike. Kialakulása a házak keletkezésének lényege.

A falusi halottas háznál történő ravatalozás és az udvarán bemutatott szertartás ideiglenes rituális kellékekkel (házruha, udvarfelsőprés, tükrök letakarása stb.) felöltöztetett hétköznapi térben zajlott. Ennek a térnek nem voltak szakrális építészeti aspektusai. A temetőbe kikényszerített temetési rituálé ezért eleinte ott sem igényelt építészeti nyelven megfogalmazott, szakrális környezetet. Azt továbbra is a halottas háznál megszokott tárgyakkal és a gyászolók által még jól ismert, szájról szájra terjedő népszokásokkal (siratás) teremtették meg. Bajosan kérhető számon tehát a nagyhirtelen felépült kis házakon bármiféle magasrendű és kiművelt természetfeletti építészeti tartalom. A törekvés, hogy a falusi ravatalozók hétköznapi építészeti karakterét felváltsa valamiféle elképzelt méltóságteljes, reprezentatív architektúra, gyaníthatóan városi hatásra jelentkezik. Az előbbit azonban nem volt képes megszüntetni az utóbbi. Ennek a dualitásnak egyik jellegzetes és általános formajegye, mely az eseményközpontúságról és a reprezentációs igényről alkotott feltételezést erősíti, a bejárati, vagy főnézetre való szélsőséges koncentráció. Ez a fajta reprezentatívnak szánt kiemelés azonban nem jár együtt azzal a törekvéssel, hogy a ház nézetei között hierarchikus, egymást segítő viszony

alakulna ki. Gyakran olyan szélsőségesen groteszk jeleneteknek lehetünk tanúi, mint például a töki ravatalozó (B16) esetén, ahol a bejárat felől valamiféle kimért és keresett klasszikus méltóság megteremtése lehetett a cél, az épület oldalába (C16) kerülve azonban lerobbant kocsók hátsó udvarának hulladékzsuga fogad. A vásári színháték jól ismert szereplői időről időre más és más helyszíneken lépnek fel: garázskapuk, kémények és tornyok, feszületek és villanyoszlopok, wc ajtók és Mária-szobrok, vízcsapok, kábelek és díszburkolat. A kis házak pedig túlságosan fáradtak ahhoz, hogy el tudják rejteni egyetlen testrészeit. A hétköznapi kényszerek és a reprezentációra való igény ádáz küzdelmének torz nyomai még ma is sok falusi ravatalozóépületen felfedezhetők, akár élemedett korúak, akár friss építésűek.

5.2 Profán és szakrális

www.marte-marte.com

Van azonban a ravatalozóknak egy másfajta, nem ennyire szembeötlő spirituális kettőssége, melynek téri és formai egységbefoglalása kívánatos. Ez egyaránt jellemzője lehet a kiszolgáló funkciókat magában foglaló ravatalozóknak és az olyanoknak is, mint a Marte Marte építésziroda által tervezett, batschunsi. A templom szomszédságában 2001-ben épült kis ház a temetőn kívül áll. A vályogfalas kubus egyetlen teret foglal magában, a temetést és a gyászolókat kiszolgáló egyéb funkció máshol került elhelyezésre. Koncentrált, sűrített hely jött létre, ahol az építészeti tér és a forma egysége profán és szakrális minőségeket képes ötvözni. Határhelyzetében a hétköznapi világ és a transzcendens világ egymásratalálásából meríti kifejező erejét. Az evilágból érkezők gondolatait, érzéseit a túlvilág irányába hangolja, felkészítve őket az elmúlással való találkozás megrendítő pillanatára. Az elhunyt még ott van közöttük, csendesen várakozik az átkelésre, Arra vár, hogy az ittmaradók addig a lehető legtávolabbi pontig elkísérjék, ami még ugyan a fizikai lét határain belül van, de ahol az élők lélektekintete előtt talán valami feldereng a túlvilág árnyaiból is. Spirituális "átkelőhely".

Efféle tiszta, eszenciális építmény létrehozásának lehetősége a magyar törvényi szabályozás és az uralkodó közgondolkodás adta keretek között ritkán lehetséges. A gyakran a lakott területtől távolra telepített, aránylag kisméretű temetőekben az esetek többségében a megoldandó összetett, építészeti feladat a funkcionális igények kielégítése és az evilág és túlvilág közötti "átkelőhely" együttes megteremtése. Ennek egységes téri és formai megfogalmazása elsőrendű feladat a falusi ravatalozók ügyének előremozdítása érdekében.

Javaslatunk az építészeti és tájépítészeti, kertészeti eszközök lehető legszorosabb együttműködésének kifejtése. A lehetséges út egyike az, hogy a természeti környezetbe ágyazottságon túl, a meglévő és telepített élő növényzetet a hagyományos építészeti szerkezetek mellett, a ház alapvető építőanyagaként vesszük számításba akkor, amikor a ravatalozó terei határoló felületeinek minőségéről döntünk. A kétféleség együttműködésének záloga az időbe vetett bizalom, mely lehetővé teszi a létrehozott *mesterséges* és a létrejövő *természeti* összeolvadását. Az épített mint az anyag konkrét, rögzített és egyedi formája a megalkotásának pillanatától önmagában véges létidőre számíthat. Ahhoz, hogy az időtlenség transzcendens minősége a ravatalozók környékén feltűnhessen, a kis háznak csendesen várakoznia kell, amíg a folyton változó és megújuló, az egyediség és megismételhetetlenség szorongását nem ismerő növényzet lassan, szinte észrevétlenül köréfonódik.

Bakonybél(fotó:Janáky)

Sigiriya palotá (fotó:Herczeg)

6. Áttűnések

A hely, a tér és a forma egysége

(Egy svájci halottasház és az egymást segítő hagyományok)

(fotó:Herczeg)

Jóllehet elsődleges célunk a magyar falusi ravatalozóépítészet mai helyzetének feltárása, és a levonható tanulságok alapján a megújítás lehetőségeinek kifürkészése, nem kerülhetik el figyelmünket azok a kísérletek, melyek Magyarországon kívül, a honihoz hasonló problémák megoldására irányulnak.

A természeti és geográfiai adottságokból eredő elzártság évszázadokon keresztül lassította a városokból sugárzó kulturális változások hatását Svájc magashegyek között megbújó falvaiban. Az egykor a szűk völgyekben legelő után kutatva és a háborúk elől menedéket keresve egyre feljebb és feljebb vándorló rétoromán pásztorok alapította településeken mára lassan megszűnik az egyedüli munkalehetőségnek számító mezőgazdasági tevékenység is. A meredek hegyoldalakon az évszázadokon keresztül folyó fakitermelés napjainkra azzal a következménnyel járt, hogy a környéken lassan csak alpintechnikával lehet megfelelő faanyaghoz jutni. Extrém körülmény, hogy ezeknek a rönköknek az elszállítása aztán csak helikopterrel lehetséges. A hagyományos falusi lét kereteit tehát a modern társadalom egyre erőteljesebb tendenciái mára szétfeszítették. A fiatalok elvándorlásával megváltozott a falvak társadalmi összetétele, a többgenerációs családstruktúra lassan felbomlott. Így a temetési szokások évszázados tradíciójának döntő átalakulása, ha kis késéssel ugyan, de a 20. sz. végére itt is bekövetkezett.

(fotó:Herczeg)

(fotó:Herczeg)

Graubünden tartományban, az ezredforduló tájékán, egy Vrin nevű kis falu közössége, az ebben az országban is többségében a temetőbe száműzött, szakrális, zárt-fedett nyitott térsorból álló ravatalozó helyett, alapvetően más megoldás mellett döntött. Az egészen addig a pillanatig élő temetési hagyomány teljes felszámolása számukra idegen volt.

“A vriniek gyerekkoruktól kezdve ismerkednek a temetési szokások rituáléjába. - írja Andreas Cabalzar a halottasházról megjelent könyvben - A lélekharang jelzi egy falusi halálának bekövetkeztét. Ez a jel mindenkit egyértelmű cselekvésre indít. A következő rituálé két, térben és időben szétválasztott szakaszban történik. Az első három napban az elhunytat a lakóházban ravatalozzák fel és gyászolják. Az orvos és a pap látogatása után koporsóba fektetik és a lezárt koporsót a szoba közepére, az ablak alá teszik. Körülötte gyertyákat, keresztet és szenteltvizet helyeznek el, mellyel a gyászolók a koporsót meghintik. A koporsótól jobbra és balra székeket helyeznek el a virrasztó számára. A falusiak ezután sorban kondoleálnak.

A lakóház a tipológiájának köszönhetően mindenkinek lehetőséget teremt arra, hogy megválassza a halottól azt a távolságot, melyet a saját maga számára megfelelőnek érez. Meg lehet állni a folyosón a halottra vetett akár egyetlen pillantás erejéig is. A temetési szokássor - a halott társadalmi hálójának tükörképe.

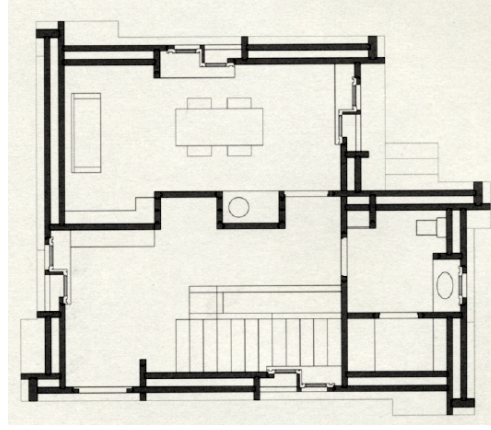
A temetési menet első állomása a templom. A kórus előtt a koporsót ismét felravatalozzák és a mise után a temetőbe viszik. A sírnál a pap elmond egy imát az elhunyt és a gyászolók lelki üdvéért.”²²

Ez tehát az a rituális eseménysor, melynek megőrzésére tudatosan törekedtek, de amelynek egyes elemeit, elsősorban a saját lakóházban az elhunyttal közösen töltött három nap megpróbáltatásait, már nem voltak képesek elviselni. **Gion A. Caminada** építész, aki - egyetemi éveit leszámítva - folyamatosan szülőfalujában él és dolgozik, már több a falu jelenét és jövőjét meghatározó kiütkeresési kísérletben vett részt. Nevéhez fűződik az új iskola és a mezőgazdasági tevékenység, állattartás újraindításához szükséges épületek - istállók, húsfeldolgozó, húsbolt - megtervezése is. Természetes hát, hogy a falu lakói az új típusú közösségi épület sajátosan vrini adaptációjának kidolgozását rábízták. A halottasház tervezésekor a tradicionális graubündeni lakóház szolgált alapul. Épülete a *temetőn kívülre* került, a falu házai közé, de szorosan a *temető*

kerítése mellé. A dolgok természete szerint ugyanis elsősorban az élők szolgálatára készült. Még az *evilághoz* tartozik, de egyben átvezetést is jelent a *túlvilág* felé. Már az épület német elnevezése, - Totenstube, mely halottas házat, halottas szobát jelent, - is annak különleges, a megszokott ravatalozóktól (Aufbahrungsraum) eltérő jellegére utal.

(fotó:Herczeg)

(fotó: www.baunetz.de)

A ház spirituális határminőségét a telepítésben jelentkező köztes helyzet erősíti. Egyszerre van a falu és a temető peremén, kapcsolatot teremt és leválaszt. A faluszerkezet alkotóeleme, tipológiája abból származik, de a temető és a templom irányába fordul. Az épület ezen szimbólikus karakterét szolgálja funkcionális elrendezése, épületszerkezete és anyaghasználata. A lakóházakra jellemző hagyományos térstruktúrával rendelkezik. Kétszintes, a terepadottságokat kihasználva egy felső és egy alsó bejáratral. Előtér, konyha, és mosdó a felső szinten található, melyet lépcső köt össze a lent kialakított halottas szobával. Ide a külső téréből, a másik bejáraton keresztül közvetlenül is be lehet jutni. A rokonoknak, ismerősöknek differenciált, ismerősen otthonos tér és nyugalmas, lassú idő áll a rendelkezésére ahhoz, hogy maradéktalanul megélik gyászukat. A közösségi viszonyok, melyek az elhunytat jellemezték, valóban erősen reflektálódnak a halottas ház homogén, fenyőfa felületein. Ki-ki megszabhatja a maga helyét és idejét a végső búcsú ideje alatt. *“A három nap a halál és a temetés között időt ad arra, hogy a halál absztrakciója a gyászolók számára tudatosodjon. A halál még itt van és mégisincs itt, érzékelhető de nem jelenvaló, valóságos de nem megfogható.”*²³ Barátok, rokonok szinte beköltöznek erre az időre a házba, főznek, isznak, beszélgetnek, sírnak, énekelnek. Haragosok, egykori ellenségek a lépcső tetejéről vagy az ablaküvegen keresztül csennek pillanatokat, remélve, hogy senki nem fedezi fel őket. A két bejáratos kialakításból az is következik, hogy a gyászolók között a nemkívánatos találkozások elkerülhetők. Külön említést érdemel ebben a “játékban” a Caminadara jellemző, más épületeinél is előszeretettel alkalmazott ablakkialakítás. A két részre osztott ablakszárnyak a külső és a belső tér irányában eltávolodnak egymástól. Az osztás mélysége így falvastagságúra nő. Az ablakon át szemlélődőnek

elég testsúlyának finom áthelyezése ahhoz, hogy a tokosztó kizárja a külső képből annak a látványát, ami vagy aki megzavarja a tekintet nyugalmát.

“A szertartásoknak helyre van szüksége, ahol megtartattnak. A hely többé kevésbé definiálja azt, ami ott történik. A temetési szertartás olyan teret igényel, mely tartást ad ahhoz, hogy az ember a gyász közben elgyengülhessen.”²⁴

(fotó: www.baunetz.de)

A ház a falak szerkezete és az anyagok szempontjából sem teljesen szokványos megoldásokat követ. Az építész a hagyományos borona fal újragondolásával, rétegesen felépülő struktúra kialakításával kísérletezett. A külső fal templommal harmonizáló fehér színét a helybeli tejből nyert *kazein* felhasználásával készült lazúr adja.

Az egyik kulturális tradíció (háznál ravatalozás) tehát kimúlófélben, de még ismerős, mindenki számára megélt élmény. A változás azonban nem jelent szakadást, csak organikus átalakulást. A kritikus pillanatban a hagyományos kulturális szövet egy erős szála a másik, egyre vékonyodó szál köré fonódik, segítségére siet. A *profán* és *szakrális* tartalmak összeforrnak, különálló lényegük megszűnik, határvonalukon új minőség keletkezik. Az eddig még soha nem létező funkciót rejtő épület a meredek hegyoldalon kapaszkodó faluszövet természetes bővitményévé vált.

(fotó:Herczeg)

7. Szimbiózis

Külön összefoglalás helyett

(Adottságok és rátelepülés - helyi hagyományok)

Úgy tetszik, az előző fejezetben messzire kalandoztunk alapvető célunktól, a Magyarországi jelenkori falusi temetőépítéssel kutatásától. Jogosnak tűnik a felvetés, mely szerint Svájc legeldugottabb sarkában is több idő és anyagi tehetség állítható csatasorba annak érdekében, hogy egy közösség és az építész a társadalmi változások építészeti vonzatain elmélkedjen. Érdekes azonban az anyagi és technikai perfekcionizmus irigykedéssel vegyes csodálatán túl megkeresni a példában rejlő, számunkra is tanulsággal bíró mozzanatot. Ennek legfontosabb része az, hogy a halottasház létrehozásakor az építész és a falu közösen kialakított gondolati rendszerre támaszkodhatott, mely ott a helyi, évszázados tradícióból, mint meglévő adottságból építkezik. Így az építésznek nem a semmiből kellett teremtenie, a közösség pedig a természetes átalakulás részeként befogadja a megszülető épületet.

Efféle organikus, tradíciókból építkező segítségre a magyar falvak és kistelepülések temetőépítésének megújításán gondolkodók nem számíthatnak. Nem kezdődik és nem kezdődhet azonban minden előlről. A hirtelen jött drasztikus változás óta eltelt több mint fél évszázad alatt szinte észrevétlenül új szokások alakultak ki és gyökeresedtek meg. A kikényszerített ún. "városi" temetés meghonosodott és kizárólagossá vált. Hogy új hagyomány kialakulásáról beszélhetünk azt az is bizonyítja, hogy azokban a falvakban, melyekkel a kutatás során szorosabb kapcsolat alakult ki, a legelső találkozáskor fontosnak tartották felhívni a figyelmet arra a "helyi" sajátosságra, mely szerint náluk a ravatalozás a temetőben tulajdonképpen szabad téren zajlik. Arról is említést tettek, hogy ebből a szempontból maga az épület nem is annyira fontos, mint a megfelelően nagy, fedett, burkolt terület a gyászolók befogadására, és az eső és a nap elleni védelemre. Az utóbbi időben a falusi ravatalozók ügyében mutatkozó felpezsdülés (építés, átalakítás, felújítás) jellemző módon egy újabb adminisztratívnak tekinthető kényszer hatására jelentkezik. Magyarországon az európai normák átvétele ezt a területet sem hagyta érintetlenül. Az ennek szellemében született törvény szó szerinti betartása azonban úgy tűnik még mindig nem nyújt elegendő segítséget a fentebb vázolt problémák megoldására. Egy előírásosan kialakított vizesblokk vagy megfelelő méretű öltöző és tároló csak az ötven évvel ezelőtti hatósági törekvések modern átírata, a halottbúcsúztatáshoz méltó és a kegyeleti jogokat szem előtt tartó építészeti hiányával jogszabály nem foglalkozik. Ugyan van tudomásom olyan faluról (Lábod), ahol az új ravatalozó felépítésére

az önkormányzat egy családiházra való összeget áldozott, a községek zömének erejéből csak a régi kipofozására, a legszükségesebb munkálatok elvégzésére futja.

Ezek tehát azok a mai társadalmi és kulturális adottságok, melyek együttesen vagy külön hozzá tartoznak a hely kontextusához és befolyással lehetnek egy új ravatalozó megtervezésére.

Az előző fejezetekben igyekeztünk valamiféle megfelelően réteges, tudományosnak szánt, mégis nyitott rendszert felépíteni. Beszámoltunk a problémára való rátalálás körülményeiről. A kutatáshoz elengedhetetlen valóságmintavételről, a jelenség szavakkal és tárgyakkal rögzített leírhatóságáról, és a megfogalmazhatatlan körülkerítési kísérletéről is. Térben és időben kívülről befelé haladva, a falutól a koporsóig, régmúlttól a jelenig arról próbáltunk képet kapni, hogy a szokások és terek egykori összetettségének eltűnése, miképpen befolyásolta, a magyar vidéki temetőépítészet éppen csak szárba szökkenő legújabb fejezetének alakulását. Láttuk, hogy egykor a szokásokhoz rendelődött a tér. Most abban bízunk, hogy ez megfordítható és egy új térbeli összetettség megteremtése, melynek helye az egész temető, talán képes a mai temetési szokásokra is hatást gyakorolni. Felfedezni véltünk olyan, a mai szokásokból következő új sajátosságokat - nyitott térben való ravatalozás és szertartás -, melyekben rejlő építészeti és tájépítészeti lehetőségeknek a ravatalozók terei és a térhasználat harmóniája szempontjából van szerepe. Próbáltunk ennek bizonyítására meggyőző példákat felsorakoztatni. A kutatási következő fázisa a ravatalozó építészet formai és térbeli egységének lehetőségeit vizsgálta az egyszerre profán és szakrális karakter létrejöttének tükrében. Mindezen rétegek különleges és önkéntelen természetességgel megvalósult összemetsződését és áthatását véltük felfedezni egy kis svájci halottasházban. Ebben példában azt is megláthattuk, hogy egy falusi ravatalozó méltó megalkotásának sikere távolról sem csak az építész szellemi és szakmai felkészültségének záloga. A közösség aktív részvétele az építésben, meglévő építészeti és természeti adottságokba való beágyazottság, helyi anyagok, formák, építési technikák alkalmazása teremthetik meg annak a lehetőségét, hogy a faluban élők és a kis ház viszonyát a természetes közvetlenség és a tiszteletteljes távolságtartás arányos egyensúlya hassá át.

Am ezen archeológiai rétegek alkotta struktúra önmagában is csak egy rétege a valóságnak, annak tudatos szegmenséből származik. Az építész azonban titokban mégiscsak az ösztönös rátalálásban reménykedik. Abban, hogy az aprólékosan összegyűjtött ismeretek monoton ismételtetését meg-megszakítva képes lesz a terek és formák tárgyszerűségén túl megsejteni valamennyit a transzcendens valóságból is.

Az ötvöskőnyi temető közepén egykor a ravatalozó épület mentén kötelességszerűen végigültetett kis díszfásor mára tizenöt méter magas élő fallá változott. Függetlenül attól, hogy a mellette álló, egyébiránt lerobbant ravatalozó épület a profán és szakrális minőség milyen elegyét hordozza, a növényzet önmagától és önkéntelenül különleges helyet teremtett. Lehetséges, hogy a falusi ravatalozók ügyében a megoldáshoz való

közelítés ösztönös dimenziójának egyik felismerhető apró elemét a temetőben az építészet viharairól mitsemsejtő növényzet jelenti. Ez végső soron megóvhatja az alkotási szándékkal megjelenő építést attól a hibától, hogy a műépítészet súlyos, áthatolhatatlan rétegeivel vonja be a spontaneitás vékony redőit.

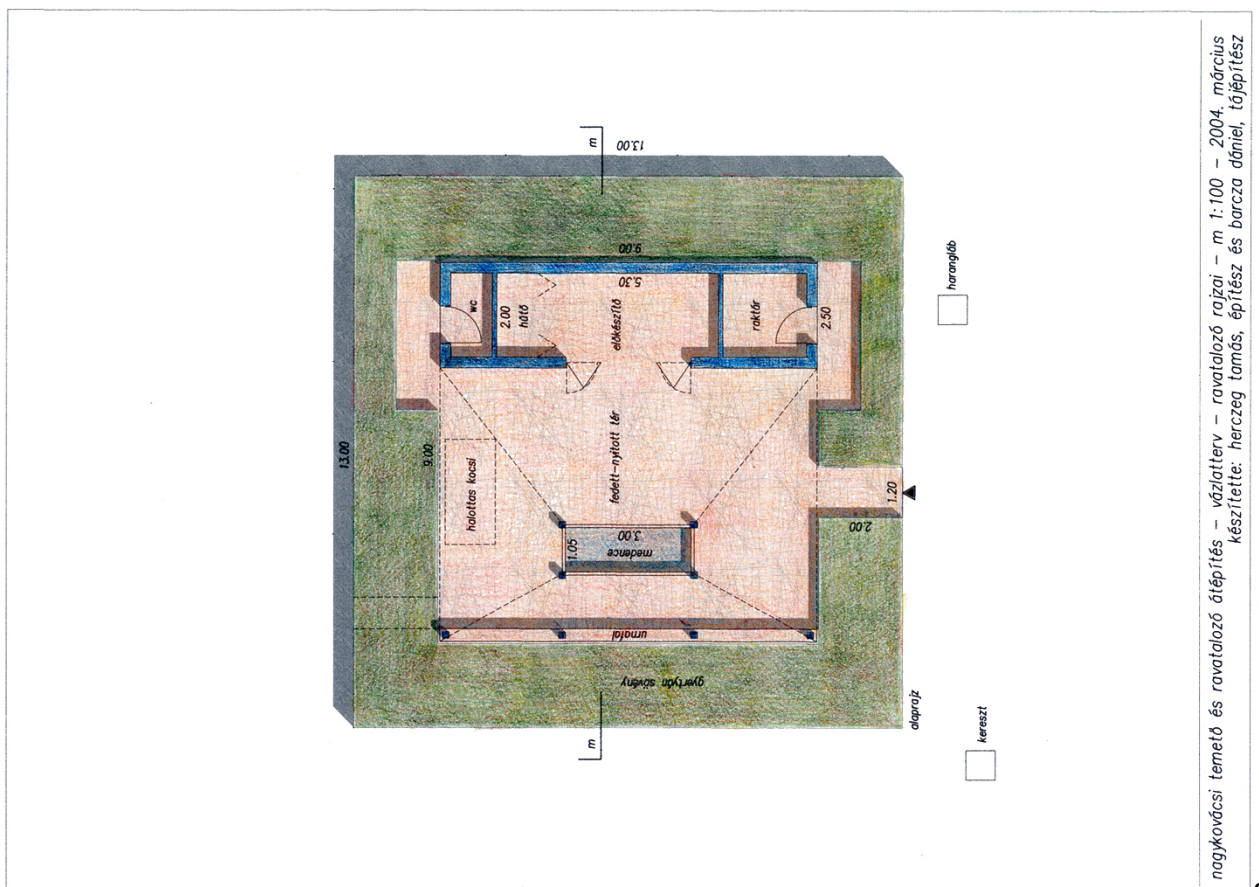
- Alexander, Christopher: *Az építés időtlen útja*. In: A mérhető és a mérhetetlen. Építészeti írások a huszadik századból. Típotex Kiadó, 2000
- Balassa - Ortutay: *Magyar Néprajz*, Corvina Könyvkiadó, Budapest, 1980.
- Barcza Dániel és Herczeg Tamás, *Falusi ravatalozók*, kézirat. Terc Kiadó, Budapest, 2006.
- Benkő Melinda „Külső és belső tér közti átmenetek - kontrasztok és áttűnések” című PhD-értekezésének nyilvános vitája, Építés- és építészettudomány, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006 forrás: www.archimago.hu/files/phd_tezisfuzet.pdf -
- Bergyajev, Nyikoláj A.: *Az ember és a technika*. IN *A későújkor józansága*. Szerk.: Tillmann J.A., Bp. 2004
- Böhringer, Hannes, *Szinte semmi - Életművészet és más művészetek*, Balassi Kiadó - BAE, Budapest, 1999.
- Böhringer, Hannes, *Daidalosz vagy Diogenész - Építész- és művészettfilozófiai írások*, Terc Kiadó, Budapest, 2009.
- Böhringer, Hannes: *Későpolgári művészeti ipar*. IN H.B.: *Kísértések és tévelygések. A filozófiától a művészethez és vissza*. Bp. 1995 Lenin diszkontba megy Balkon 200/3-4
- Caminada, Gion A.: *Stiva da morts - Vom Nutzen der Architektur*, 2003 gta Verlag, ETH Zürich
- Cul zuffel e l'aura dado - Gion A. Caminada*, 2005 Quart Verlag, Luzern
- Csejtei Dezső: *Filozófiai metszetek a halálról*. Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest, 2002
- Eliade, Mircea: *A szent és a profán - A vallási lényegről*, Európa Könyvkiadó, Budapest 1999
- Ezredvégi beszélgetés Jean Claire, ill. Hans Belting művészettörténésszel*. IN Monory M. András – Tillmann J.A.: *Ezredvégi beszélgetések*. Bp. 1998
- Ezredkezdnet beszélgetések. Böröcz József, Heller Ágnes, Sebő Ferenc, Várszegi Asztrik, Wolf Lepenies*. IN Monory M. András – Tillmann J.A.: *Ezredkezdnet beszélgetések*. Bp. 2003
- Ferkai András: *Úr vagy megélt tér - építészettörténeti írások, építészet/elmélet sorozat*, Terc Kiadó, 2003
- Guzsik Tamás, *Zarándoklatok, zarándokhelyek*, <http://arch.eptort.bme.hu/epitesz7.html>
- Halál és kultúra*, szerk.: Berta Péter, Janus/Osiris Budapest 2001
- Hanák Péter, *A halál Budapesten és Bécsben, A nagyvárosi halál elidegenedése a múlt századvégen*, In: Budapest Negyed, VI. évf. 4. szám.
- Heidegger, Martin: *Építés, lak(oz)ás, gondolkodás*. IN *Az építészeti tér minőségi dimenziói*. Librarius, Bp., 2002

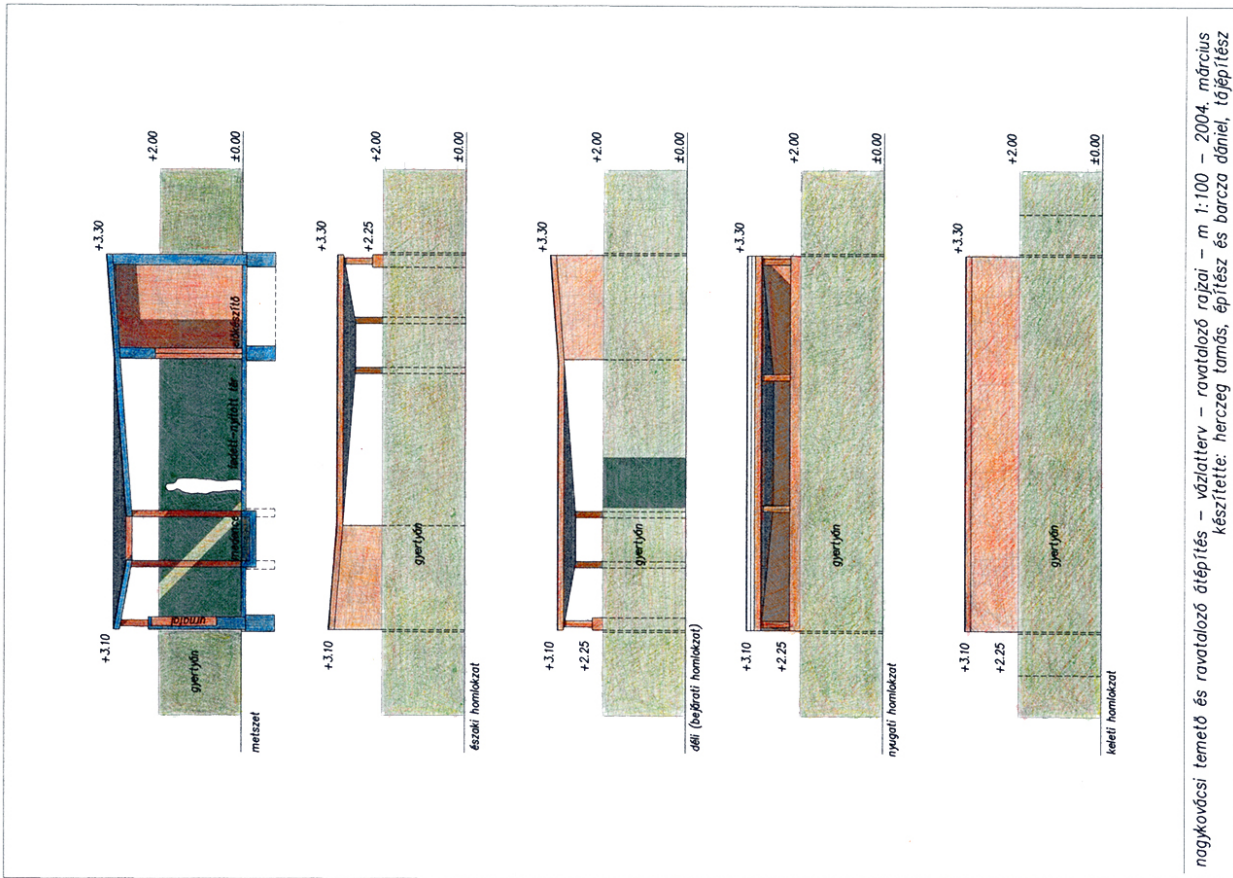
- Hely és jelentés, Tanulmányok az építésről és a városról*, Építészet/elmélet sorozat, Terc Kiadó, Budapest, 2002
- Houser, P.L - Mizuno Katsuhiko, *The Courtyard gardens of Kyoto*, Mitsumura Suiko Shin Publishing Co., Ltd, Kyoto, 2006.
- Houser, P.L - Mizuno Katsuhiko, *Invitation to tea gardens - Kyoto's culture enclosed*, Mitsumura Suiko Shin Publishing Co., Ltd, Kyoto, 2004.
- Ignasi de Sola-Morales: *Gyenge építészet*. In: A mérhető és a mérhetetlen. Építészeti írások a huszadik századból. Typotex Kiadó, 2000
- Janáky István, *Magyarország falusi ravatalozóiról*, in *Élet és Irodalom*, XLVIII. évfolyam 32. szám, 2004 augusztus 6.
- Janáky István: *Az építészeti szépség rejtekei Magyarországon*, Budapest, 2004
- Janáky István: *A hely*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1999
- Kunkovács László: *Ősépítmények - népi építészetünk archaikus rétege*, Kós Károly Alapítvány - Örökség Könyvműhely, 2000
- Kunszt György, *Értékválság az építészetben és a modern szakralitás* - válogatott írások, Terc Kiadó, Budapest, 2003.
- Kunt Ernő: *Temetők művészete*. Corvina Kiadó, Budapest, 1983
- Lewerentz, Sigurd 1885 1975, 2001 Electa, Milano
- Mérhető és mérhetetlen - építészeti írások a huszadik századból*, szerk.: Kerékgyártó Béla, Typotex Kiadó, 2000
- Monory Mész András - Tillmann J. A., *Ezred kezdet beszélgetések*, Palatinus Kiadó, 2003.
- Norberg-Schulz, Christian, *Architecture: Presence, Language, Place 2000* by Skira editore, Milan
- Rocca, Alessandro: *Natural Architecture*, 2007 22publishing, Milan
- Seléndy Szabolcs (szerk.): *Temetőkert. Magyar és külföldi temetők története és művészete*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1972.
- Tát Nagyközség Önkormányzatának Képviselőtestülete*, 17/2000. (IX.26) Kt sz rendelet a temetőkről és a temetkezésről - a módosításról szóló 20/2005. (X.25) Kt. sz. és 7/2003 (II.28.) Kt. sz. rendeletekkel egységes szerkezetben
- Tillmann, J. A.: *Merőleges elmozdulások. Utak a mai művészetben*. Palatinus, Budapest, 2004.
- Tillmann J.A.: *A kényszeres új kultúráját követően avagy A telítettségből eredő ürességen túl*. IN T.J.A.: *Merőleges elmozdulások Utak a modern művészetben*, Palatinus Kiadó, 2004

Melléklet

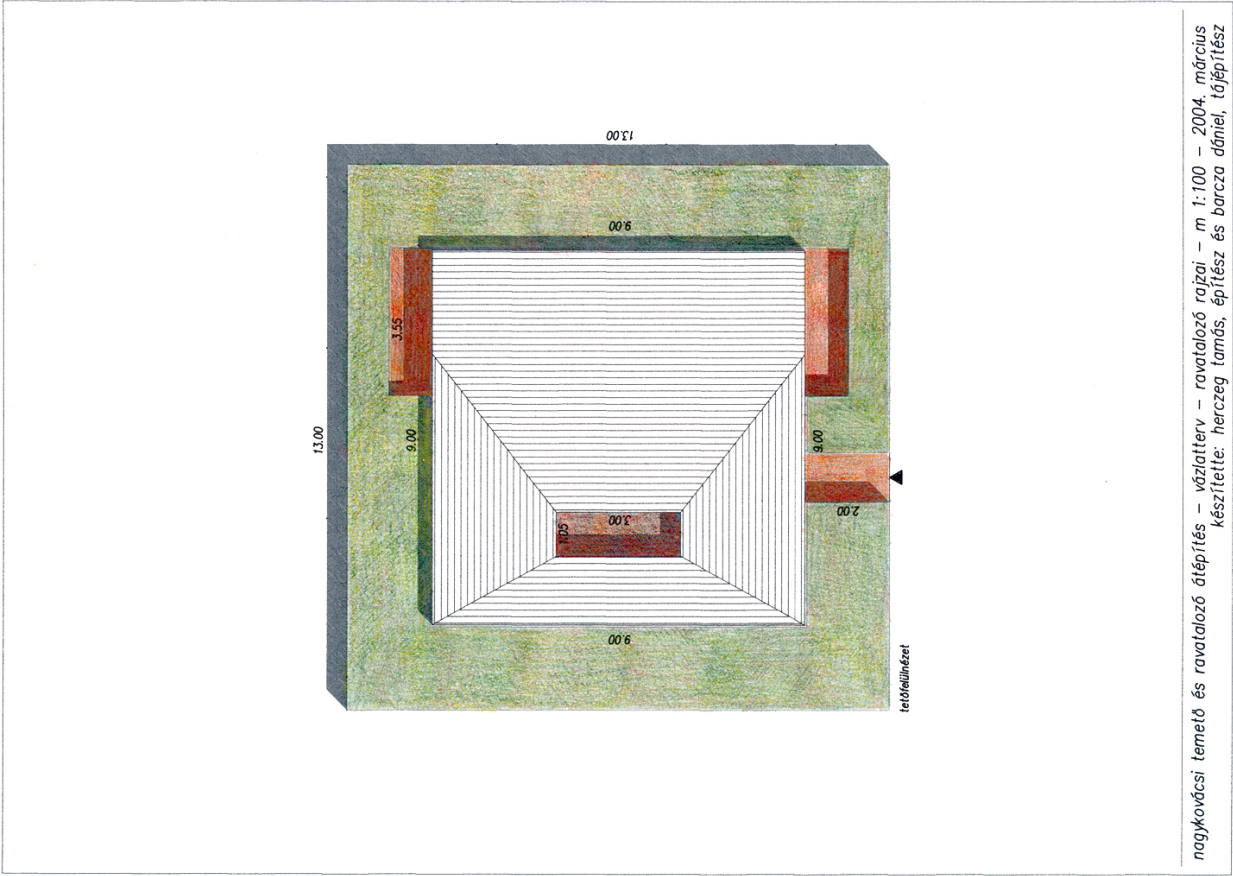
A nagykovácsi ravatalozó

(Vázlatterr, Herczeg Tamás építész, Barcza Dániel tájépítész munkája)

nagykovácsi temető és ravatalozó átépítés – vázlatlerv – ravatalozó rajzai – m 1:100 – 2004. március
 készítette: herczeg tamás, építész és barcza dániel, tőpépítész

nagykovácsi temető és ravatalozó átépítés – vázlatlerv – ravatalozó rajzai – m 1:100 – 2004. március
 készítette: herczeg tamás, építész és barcza dániel, tőpépítész

Szakmai önéletrajz

Herczeg Tamás

herczeg.tamas@t-online.hu

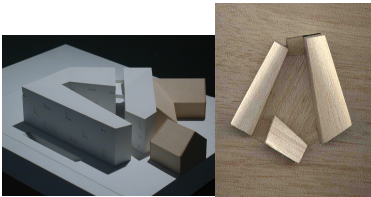
1969 Sopron

Tanulmányok:

_2002 -2005 Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, DLA képzés, Építőművész Szak, I.ciklus
Mester: Janáky István DLA, Ybl-díj, címzetes egyetemi tanár

_Budapesti Építész Kamara tagság, É1 vezető tervezői jogosultság

_1992-2000 BME Építészmérnöki Kar, komplexterv, diplomaterv (jó minősítés) Középülettervezési Tanszéken
Karácsony Tamás, DLA tanítványaként

_1997 német tanári diploma Szegeden, diploma téma Hermann Broch és Adolf Loos szellemi rokonsága

_1988-1997 SOTE Gyógyszerész Kar, Szeged JATE történelem - német szak, latin nyelvvizsga

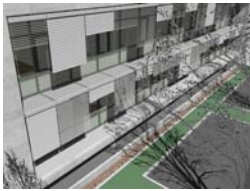
Munkahelyek:

_2006-tól magán tervező

- családi ház Balatonfűzfőn 2008
- ravatalozó, Ötvöskőny 2008
- Tát község, temető rekonstrukció és urnatemető kialakítása, engedélyezési terv, kiviteli terv, Barcza Dániellel, Karácsony Tamással, 2006
- tetőtérbeépítés, Budapest
- Csillebérci nyaralók, átépítés, bővítés 1998, 2002
- orvosi rendelők, lakások, Sopron
- családi ház Budán 2004
- családi ház Sopronban 2006
- „macskalépcső”, Esztergom – Karácsony Tamással

_2001 - 2006 Gelesz és Lenzsér építésziroda, Budapest

- MOL Százhalombattai Finomító Készletléti Tűzoltólaktanya átépítése, bővítése, kiviteli terv, munkatárs
- győri Széchenyi István Egyetem bővítése, tervpályázat (I. díj), engedélyezési terv, kiviteli terv, munkatárs

- budai villa átépítés, bővítés, kiviteli terv
- családi házak, társasházak ajánlati, engedélyezési, kiviteli terve, munkatárs
- Budapesti 4-es metró "Móricz Zsigmond körtér" és "Keleti pályaudvar" állomások és felszíni épületek engedélyezési terve (generál tervező: Palatium Stúdió kft)

_1995 - 2001 Nagy Bálint (Ybl-díj) építészirodájában (N&n)

- Egészségház, orvosi rendelők, Sopron
- Bárka Színház, engedélyezési és kiviteli terv, feldolgozás
- Nemzeti Színház tervpályázat, feldolgozás
- társasházak, családi házak ajánlati terv, engedélyezési és kiviteli terv, feldolgozás

Ösztöndíjak, kutatás:

- 2005-2006 - DLA kutatási témához kapcsolódóan elnyert NKA támogatás "Falusi ravatalozók" című könyv kéziratához (Barcza Dániel tájépitésszel közösen), mely egyben a DLA disszertáció témája is
- 2005 - Építés Fejlesztésért Alapítvány támogatása a fenti témához kapcsolódóan
- 2005 - A Nemzetközi Ludwig Alapítvány ösztöndíjával 2 hónapos Svájci tanulmányút

Pályázatok:

- _2002 – Széchenyi István Egyetem, Könyvtár, Győr – tervpályázat 1. díj
- _2003, 2004 - Dobos C. József szakközépiskola bővítés tervpályázat, Klobusovszky Péterrel, Zombor Gáborral - II. díj,
- _Dunaújvárosi Főiskola bővítés tervpályázat, Dobai Jánossal, Takács Nórával, Nagy Péterrel - kiemelt megvétel,
- _Uzsoki utcai kórház bővítésére kiírt tervpályázat, Gelesz Andrással, Balázs Lászlóval: - megvétel,
- _"Ulcisia castra" Pest Megyei Múzeum új épülete és a római erőd hasznosítása, tervpályázat, Gelesz Andrással, Balázs Lászlóval - rangsorolás nélküli díj
- _2007 – Kormányzati Negyed tervpályázat, Budapest, 1. díj – projektvezető: Janesch Péter, Kengo Kuma
- _2007 – Pécs2010, Nagy Kiállítótér, tervpályázat, 2. díj – Lévai Tamással, Harnos Lászlóval
- _2007 – Pécs2010, Könyvtár és Tudásközpont, tervpályázat, 3. díj – Lévai Tamással, Harnos Lászlóval
- _2008 – Pécs2010, Zsolnay Kulturális Negyed, tervpályázat, 3. díj – Lévai Tamással, Harnos Lászlóval

Kiállítás, előadás, publikáció:

- _2001 - 4tsa kiállítás az N&n Építészeti Galériában, kiállító (Bulcsu Tamással, Fábry Zoltánnal, Zombor Gáborral), megnyitó: Reimholz Péter

- _2004 március - Nextlegend, kiállítás a 2002 évi velencei biennálé német pavilonjának anyagából az N&n Galériában, kurátor

_2005 - „Magyarország falusi ravatalozói” kiállítás MOME 2005 (Janáky I., Herczeg T., Barcza D.)

_2006 - „Magyarország falusi ravatalozói” kiállítás MÉK 2006 (Janáky I., Herczeg T., Barcza D.)

_2006 – Jelenetek Svájc kortárs építészetéből, MOME DLA iskola

_2001 – cikk a Magyar Építőművészetben

_2006 – Herczeg T., Barcza D., „Magyarország falusi ravatalozói”, kézirat,

Oktatás:

_2004 - diploma-opponencia a Nyugat-magyarországi Egyetem Alkalmazott Művészeti Intézetében

_2005 - Diplomaterv korrigálás a Nyugat-magyarországi Egyetem Alkalmazott Művészeti Intézetében

_2006 -tól oktató a Nyugat-magyarországi Egyetem Alkalmazott Művészeti Intézetében Mátrai Péter és Hadas László munkatársaként

_2006 -tól meghívott oktató a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építészmérnöki Kar Középülettervezési Tanszékén – munkatársak: Lévai Tamás, Szemerey Samu, Vizér Péter, Klobusowszki Péter, Bruckner Csilla, Zombor Gábor, Vági János

Nyelvismeret:

német - felsőfok "C", nyelvtanár

angol – középfokú "C"

Budapest, 2009.06.

Herczeg Tamás

Mestermunka

Épület és növényzet szövedéke temető és ravatalozó esettanulmányok

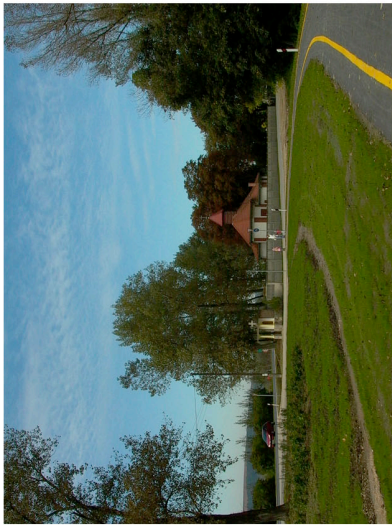
Az elméleti kutatáshoz szorosan kapcsolódik, az azokból levonható tanulságokat pedig igyekszik beépíteni a mestermunkámat alkotó négy önálló ravatalozó- illetve temetőterv, melyek konkrét helyszínre és megbízás alapján készültek. Közülük három terv- a táti temető, az ötvöskényi és kisbajomi ravatalozó - a megvalósulás előtt áll. A negyedik, nagyatádi ravatalozó dokumentációja felkérésre készített tanulmányterv. A táti temető és urnafal tervezése Karácsony Tamás építésszel és Barcza Dániel tájépítésszel közös munkánk.

A doktori tanulmányaim alatt Mesteremmel levélben megkerestünk több mint 100, az elméleti kutatásban említett gyűjtés alapján kiválasztott falut. Az együttműködés különböző szintjeit és formáit ajánlottuk fel a települések rossz állapotban lévő ravatalozóinak ügyében. Csak kevés számú visszajelzés érkezett, melyekből tanulmánytervnel több nem kerekedett. Ezekből néhány az elméleti munka esettanulmányai között szerepel, de tulajdonképpen a mestermunka kiegészítésének is tekinthetők.

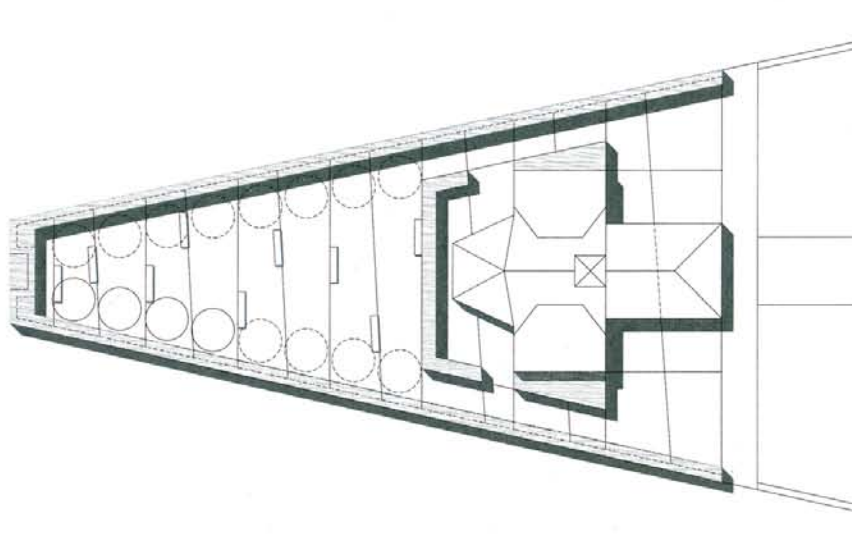
A mestermunka összes elemét keretbe foglalja az a törekvés, mely a közeli és távoli, zárt és nyitott, külső és belső, épített és nőtt temetői térstruktúrák peremhelyzetének differenciált egységbe rendezésére irányul. Az építészeti eszközökön túl ehhez minden esetben segítségül hívom az élő növényzet tér és formaalkotó tehetségét is.

1_Urnatemető és urnafal kialakítása a táti temetőben, Esztergom-Komárom megye

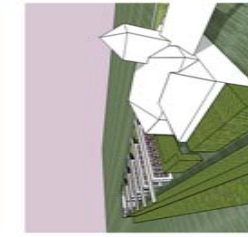
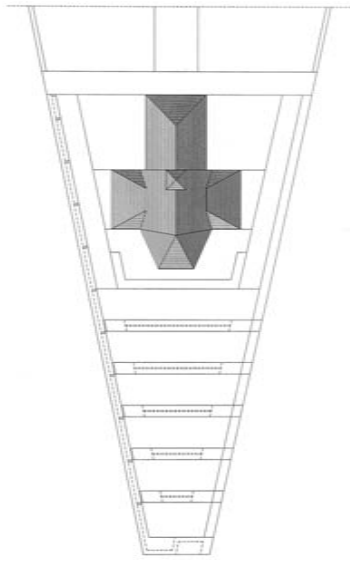
Az Esztergom melletti falu temetője a Duna és a 10. sz főút metszéspontjában terül el. A hazánkban is egyre inkább terjedő urnás temetkezés kiszolgálására és a temető nyugati bővítésére a helyi önkormányzat urnatemető, urnafal, új parcellák és utak kialakítását határozta el. Ehhez készültek a bemutatott tanulmány, engedélyezési és kiviteli tervek. Az ék alakú sírkert meglévő ravatalozó mögötti hegyes csúcsa ezidáig műkökerítéssel körbevett, amolyan elfelejtett, hátsó fertály volt. Védett, intim jellege azonban egyértelműen kijelölte a majdani urnakert helyét. A közlekedés zaja és az illetlen érdeklődés elől igyekeztünk elrejteni az új, parkszerűen kialakított urnatemetőt, melyet súlyosan zárt betonfal ölel körbe a főút intenzív forgalma felől. A Duna menti kis földút mentén viszont embermagasságú sövényfal vigyáz a gyászolók és a látogatók nyugalma, elzárva a belátást, de érzékeny szűrő módjára átengedve a folyópart hangjait és neszeit. A tervezési koncepció lényege tehát az urnatemető spiritulális és geográfiai határhelyzetének egymással harmónikus kontrasztban álló kertészeti és építészeti artikulációja. Az erőteljes építészeti anyag és forma megnyugtató keretet teremt a növényzet csak alig korlátozott burjánzásához.

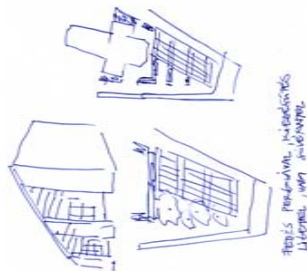
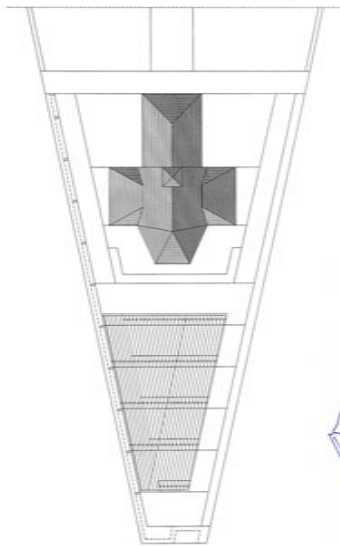

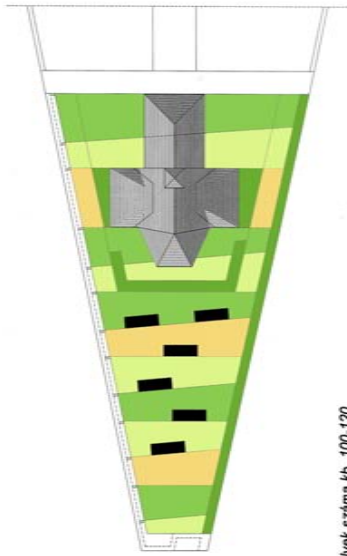
TÁT - TEMETŐ URNAFAL KONCEPCIÓTERVE - VÁZLATTERV a
tervező: Karácsony Tamás, Herczeg Tamás, Barcza Dániel - 2005. november hó

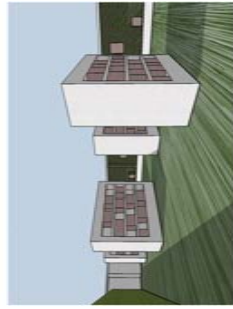
TÁJ - TEMETŐ URNAFAL KONCEPCIÓTERVE - VÁZLATTERV b
tervező: Karácsony Tamás, Herczeg Tamás, Barcza Dániel - 2005. november hó

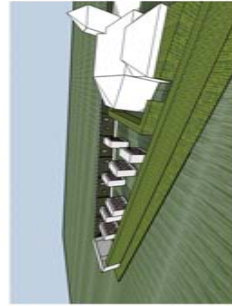
TÁJ - TEMETŐ URNAFAL KONCEPCIÓTERVE - VÁZLATTERV d
tervező: Karácsony Tamás, Herczeg Tamás, Barcza Dániel - 2005. november hó

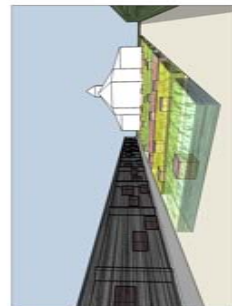
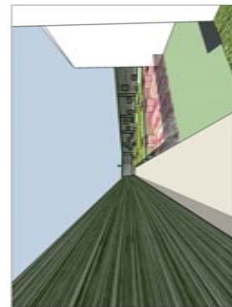
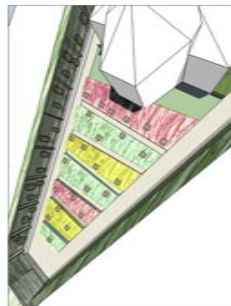
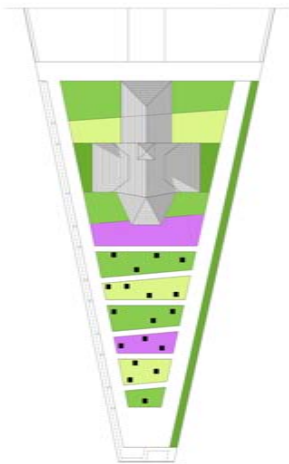
Ferdőhelyek száma kb. 100-120

Előter: 100m² körüli, 10 főnyi kapacitás.

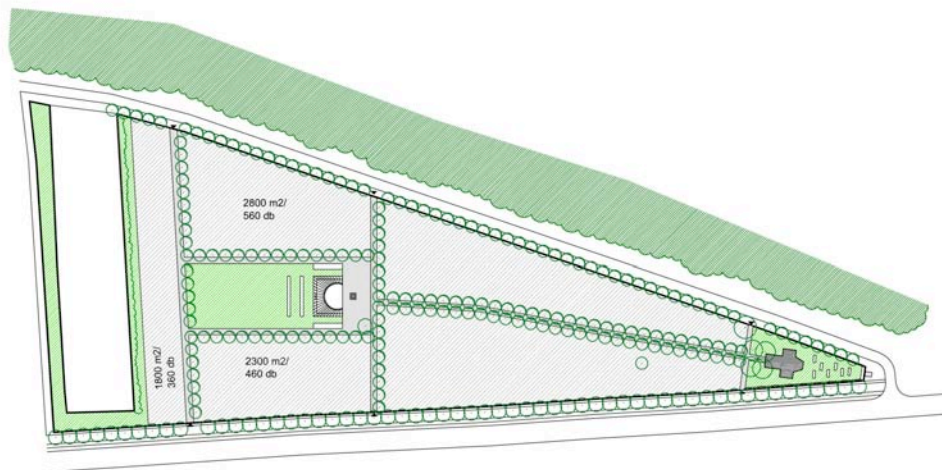
TÁJ - TEMETŐ URNAFAL KONCEPCIÓTERVE - VÁZLATTEKVÉNY
tervező: Karácsony Tamás, Herczeg Tamás, Barcza Dániel - 2005. november hó

TÁJ - TEMETŐ URNATEMETŐ KONCEPCIÓTERVE - VÁZLATTEKVÉNY
tervező: Karácsony Tamás, Herczeg Tamás, Barcza Dániel - 2005. január hó

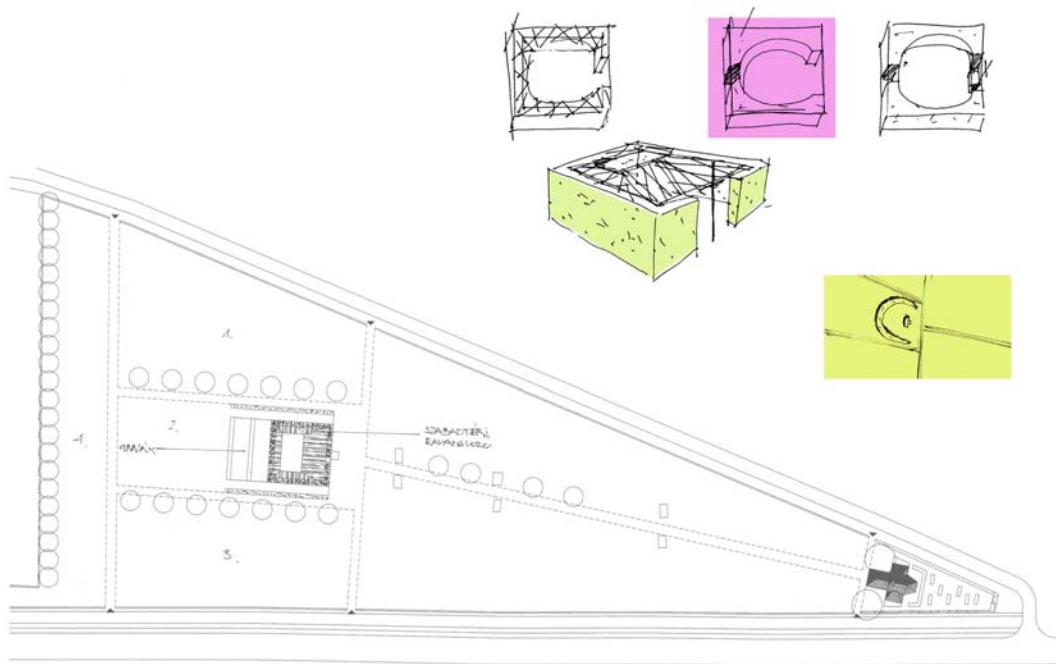

Tát temetőrendezés koncepcióterve - JELENLEGI ÁLLAPOT

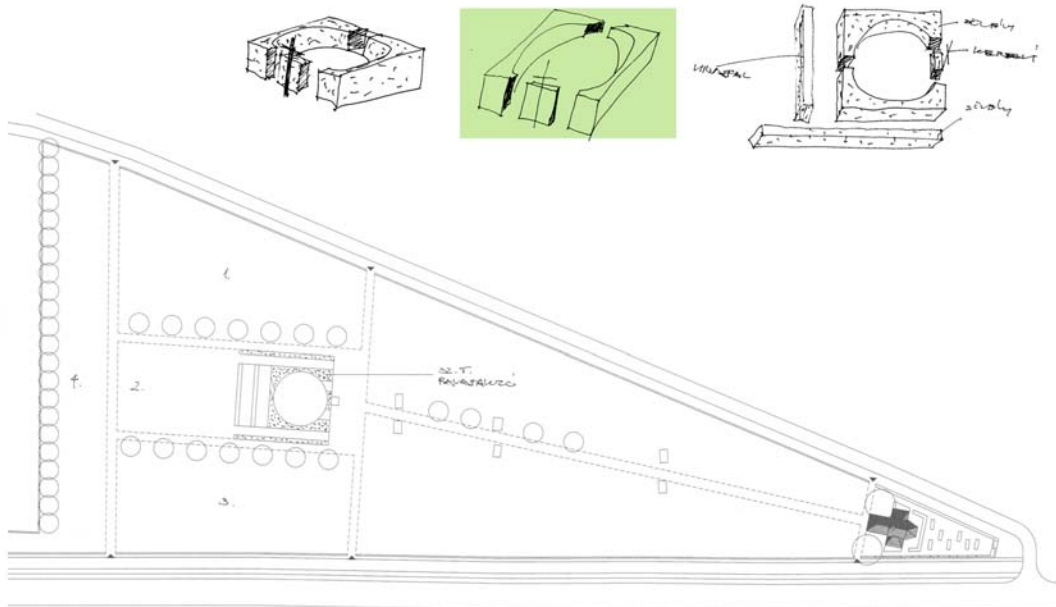

0 m 10 m 20 m

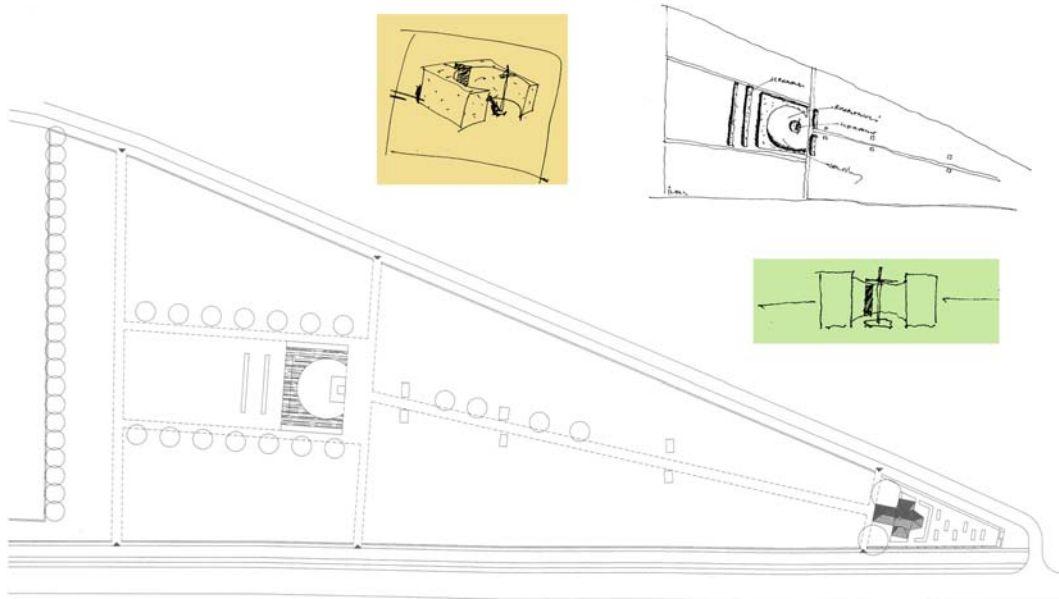
Tát temetőrendezés koncepcióterve - TERVEZETT ÉPÍTMÉNYEK

Tát temetőrendezés koncepcióterve - RAVATALOZÓ VÁZLAT

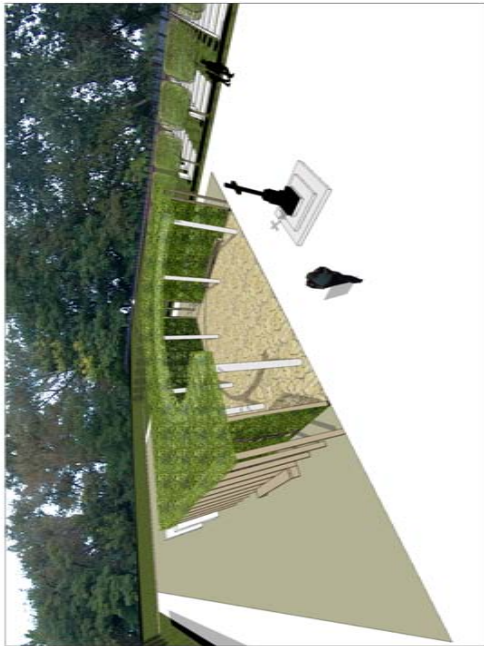
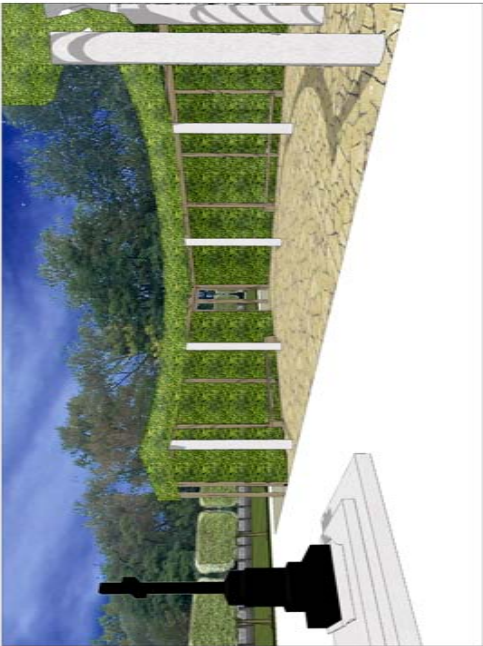

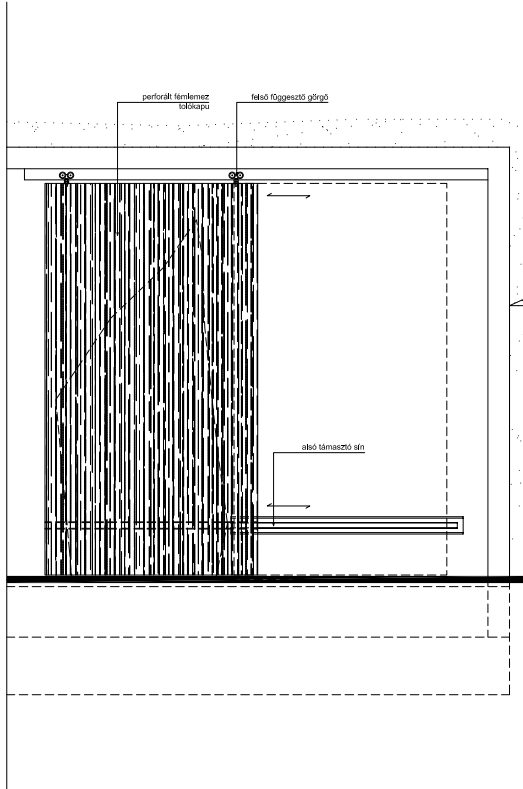
Tát temetőrendezés koncepcióterve - RAVATALOZÓ VÁZLAT

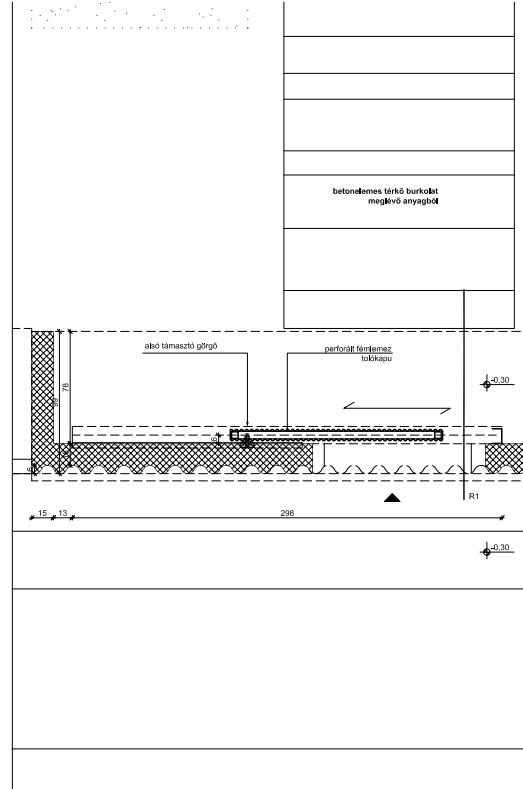
Tát temetőrendezés koncepcióterve - RAVATALOZÓ VÁZLAT

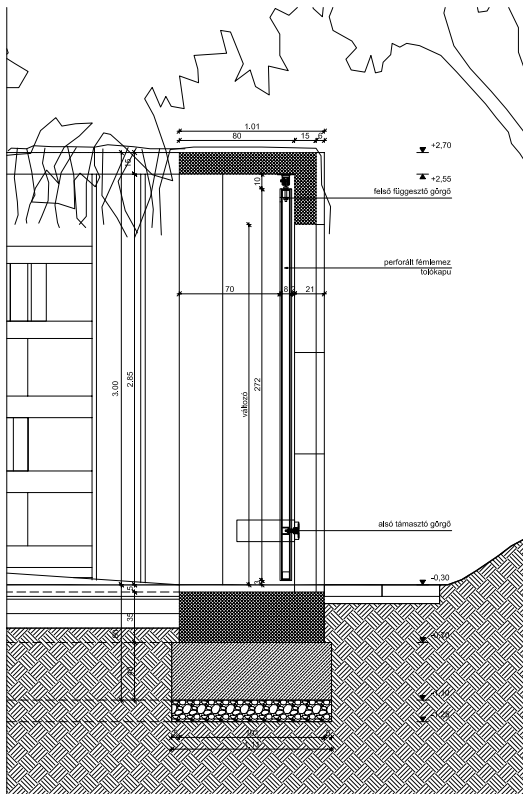

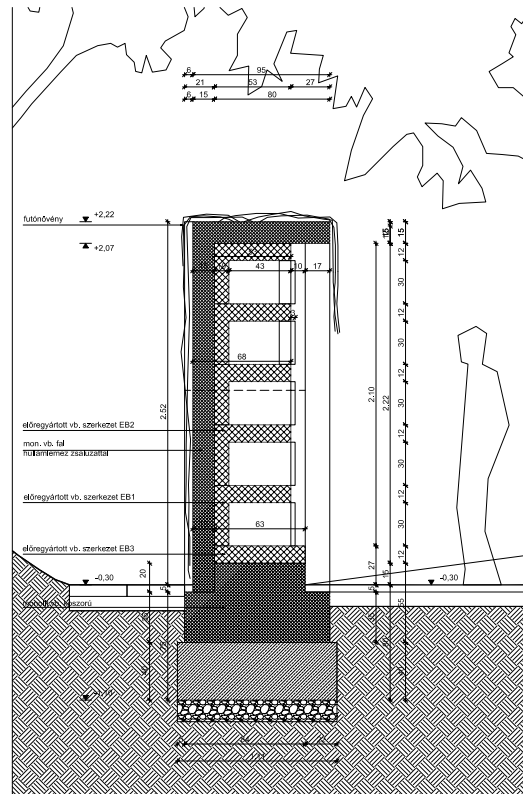
GYÁRTÁS ELŐTT A MÉRTEK HELYSZÍNI ELLENŐRZÉSE SZÜKSÉGES!
TÁT KÖZSÉGI TEMETŐ R3 KAPU RÉSZLET BELSŐ NÉZET M 1:20

GYÁRTÁS ELŐTT A MÉRTEK HELYSZÍNI ELLENŐRZÉSE SZÜKSÉGES!
TÁT KÖZSÉGI TEMETŐ R1 KAPU RÉSZLET ALAPRAJZ M 1:20

GYÁRTÁS ELŐTT A MÉRTEK HELYSZÍNI ELLENŐRZÉSE SZÜKSÉGES!
TÁT KÖZSÉGI TEMETŐ R2 KAPU RÉSZLET METSZET M 1:20

GYÁRTÁS ELŐTT A MÉRTEK HELYSZÍNI ELLENŐRZÉSE SZÜKSÉGES!
TÁT KÖZSÉGI TEMETŐ R4 URNAMEZÓ RÉSZLET M 1:20

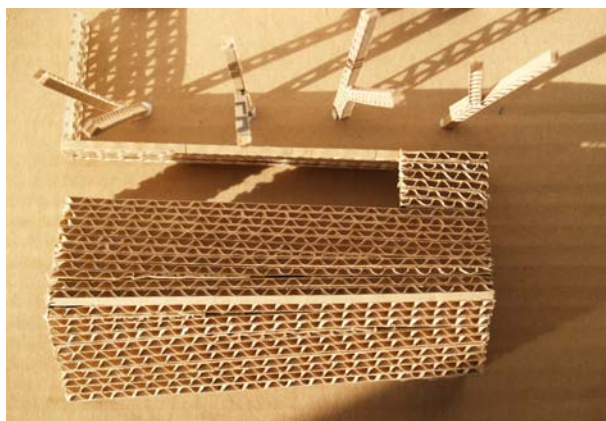
Családomat szoros rokoni szálak kötik Somogy megyéhez. Ezen ismeretség folytán lehetőségem adódott két, egymáshoz közeli falu és egy város temetőjében a meglévő, rossz állapotú és a legújabb előírásoknak nem megfelelő épület helyett új ravatalozót tervezni.

2_Ravatalozó Ötvöskönyiban, Somogy megye

A régi rozoga kis ház, mely eleinte magányos idegen módjára ácsorgott a temető közepén, mára a régi sírparcellák és az üres-füves terület határán játékos támaszra lelt az évtizedek alatt megerősödött facsoportban. Az új ház telepítését ezért legfőképpen ez a táji adottság határozta meg. A zárt funkciókat tartalmazó és a régi épületből kitermelt bontott téglából készülő belső mag hagyományos, egyszerű forma. Tradicionális falusi építészettől származó ágfonat-textúra öleli körbe, majd leválik róla, a fedett nyitott tér peremére érkezik, a belőle készült fal végül kapcsolatot teremt az évtizedes fákkal is. A kompozíció utolsó rétegét pedig a fonatra felkapaszkodó és a házat idővel beborító növényháló alkotja. A terv fő koncepciója tehát egy homogén és az adott helyhez köthető anyagszerkezettel való kísérletezés, melynek célja a zárt épülettömeg, az átmeneti fedett-nyitott tér, a közvetlen környezet és a táj közötti kapcsolat megteremtése.

meglévő ravatalozó(fotó:Herczeg)

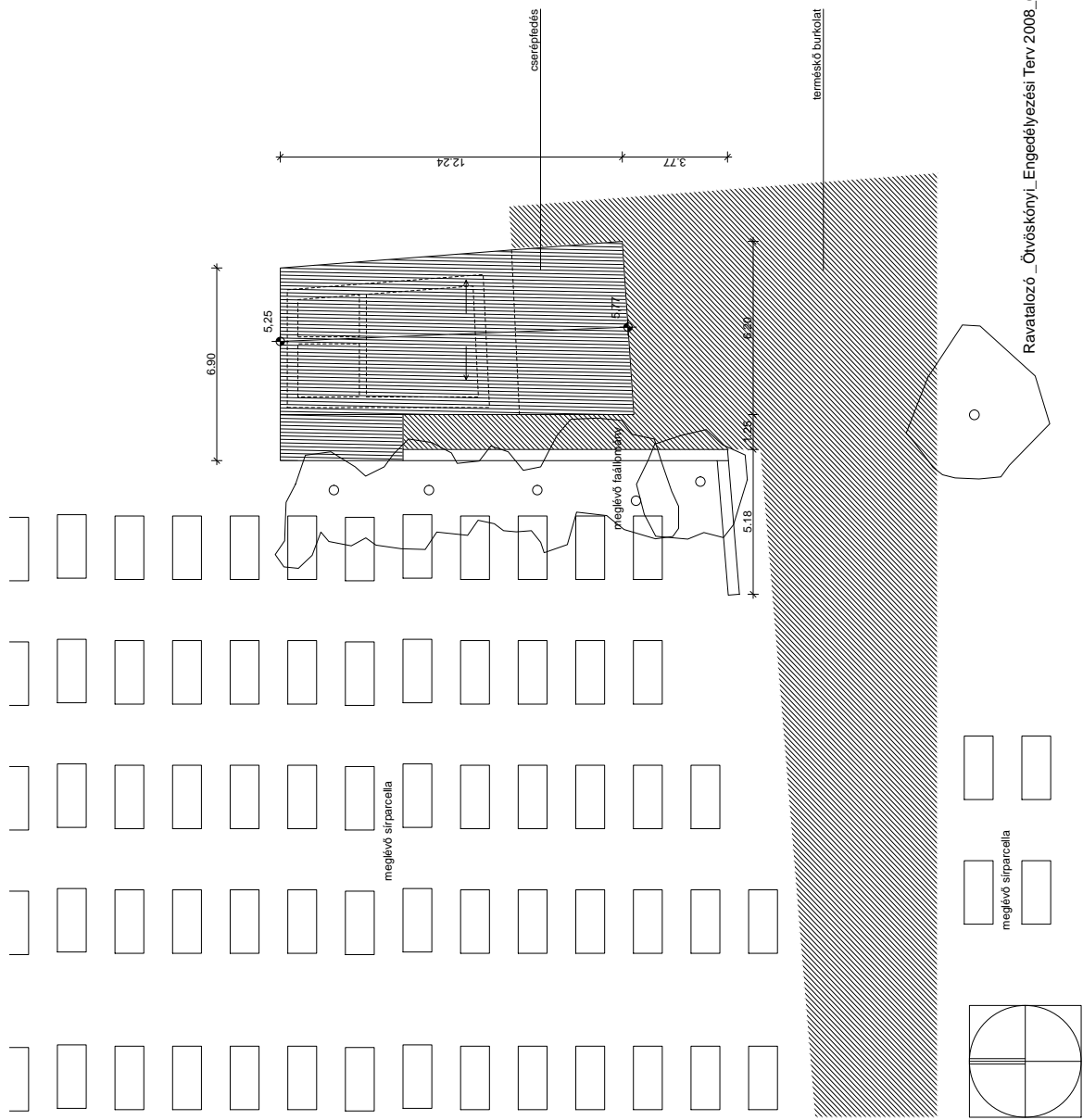
makett(fotó:Herczeg)

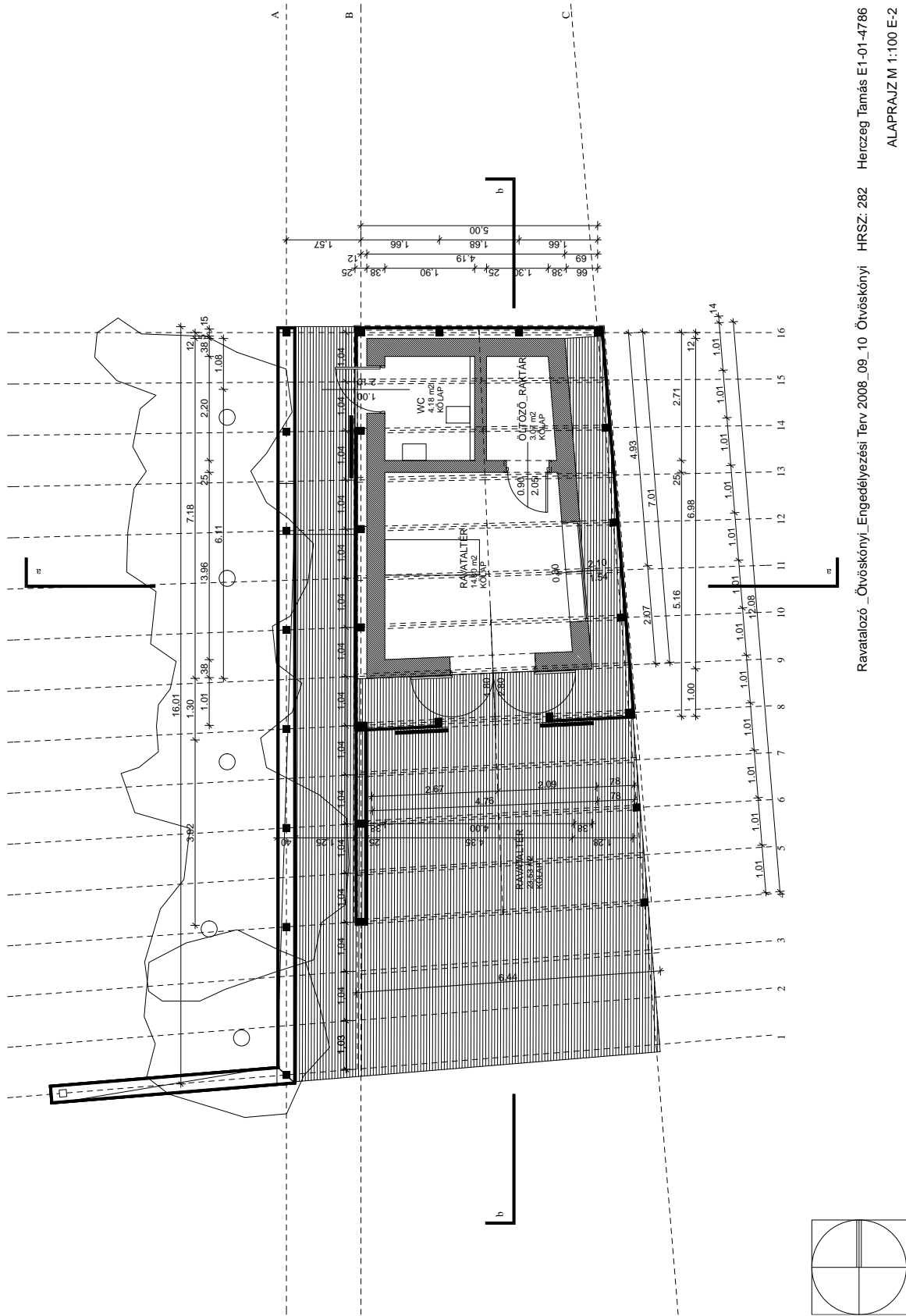
ÓTVÖSKÖNYI RAVATALOZÓ TANULMÁNYTERV M 1:200 HOMLOKZATOK KÉSZÍTETTE: HERCZEG TAMÁS ÉPÍTÉSZ

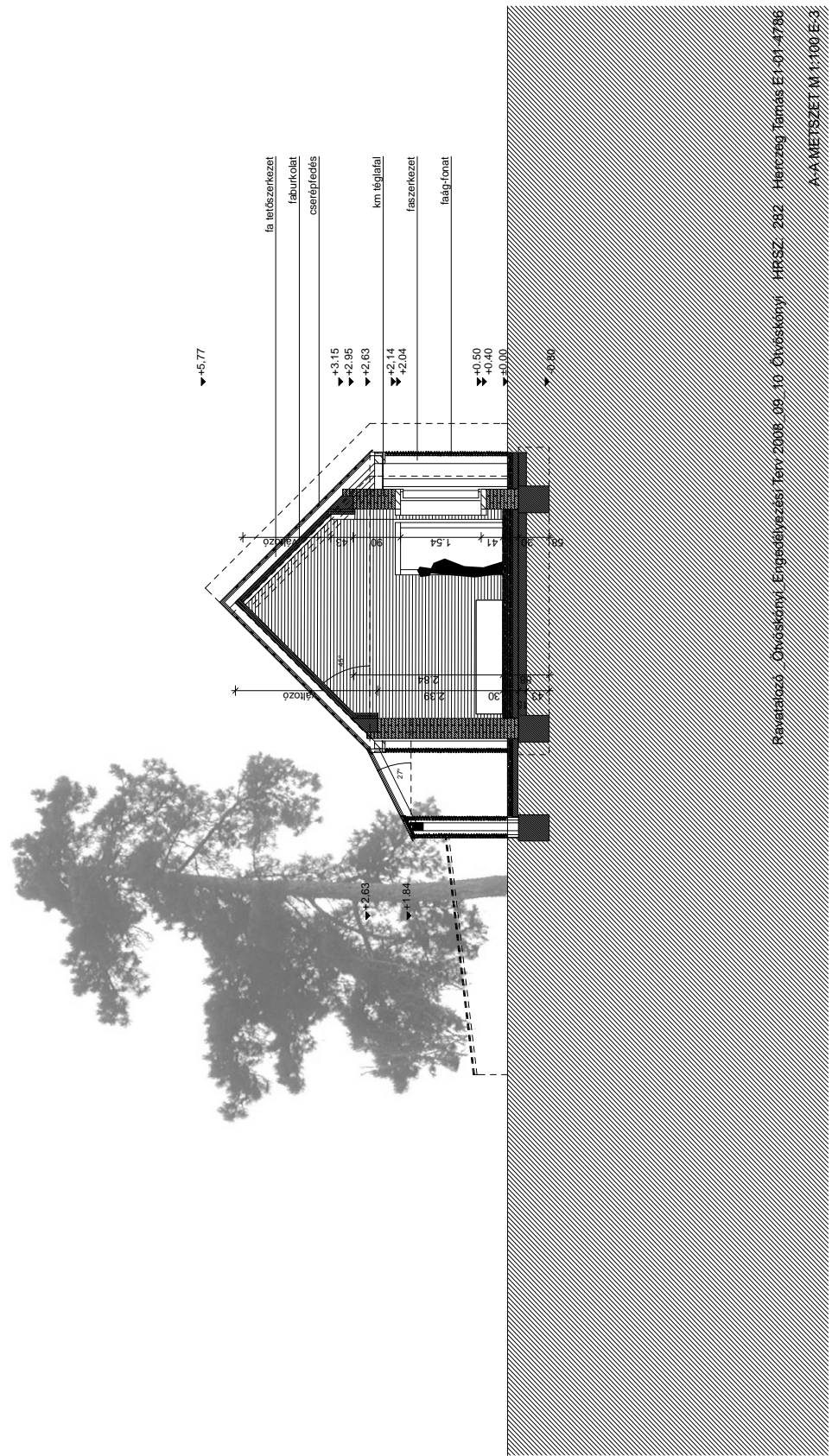
ÖTVÖSKÖNYVI RAVATALOZÓ 2. VÁLTOZAT M 1:200 HOMLOKZATOK KÉSZÍTETTE: HERCZEG TAMÁS ÉPÍTÉSZ

Ravatalozó_Örvöskőnyi_Engedélyezési Terv 2008_09_10 Örvöskőnyi HRSZ: 282 Herczeg Tamás E1-01-4786
 HELYSZÍNRAJZ M 1:200 E-1

Ravatalozó _Ötvöskőnyj_Engedélyezési Terv 2008_09_10 Ötvöskőnyj HRSZ: 282 Herczeg Tamás E1-01-4786 ALAPRAJZ M 1:100 E-2

Revalidáló, Óvóskónyi, Engedélyezési Terv 2008_09_10, Óvóskónyi - HRSZ: 282, Herczeg Tamás E1-01-4786
 NYUGATI HOMLOKZAT M 1:100 E-4

3_Ravatalozó Kisbajomban, Somogy megye

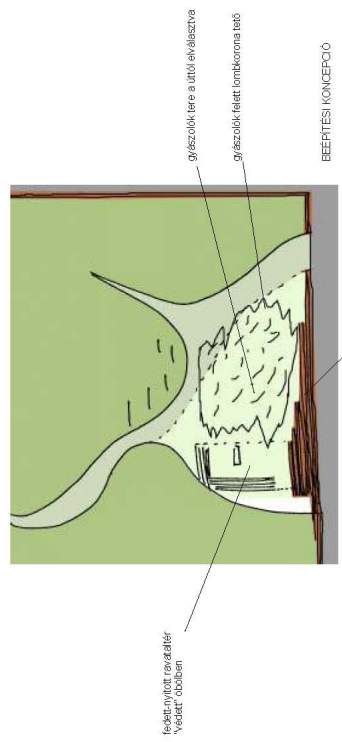
A terv az előzőekben ismertetett építészeti, tájépítészeti és térkísérlet újabb fejezetét jelenti. A meglévő épület falainak megtartása mellett a sírok által szorosan közrezárt helyen, a lehető legnagyobb külső, intim búcsúztató tér kialakítása volt a feladat. Ebben az esetben a térhatároló homogén héjat a helyben nagy mennyiségben rendelkezésre álló deszkákból készült porózus struktúra hozza létre. Ez a szerkezet, reményeink szerint, később egyesül a felfelé törekvő futónövényzettel.

4_Ravatalozó Nagyatádon, Somogy megye

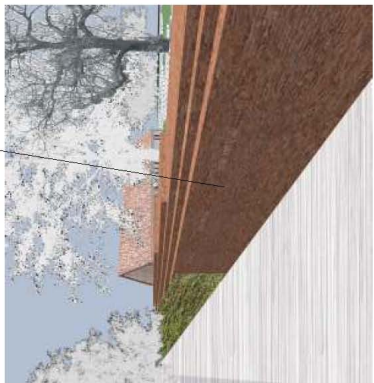
Központban, urbánus környezetben, vasútvonal, többsávos út, lakóházak gyűrűjében kerül el a pompás temetőkapolna köré települt nagyatádi sírkert. Nem csoda hát, hogy az évtizedekkel ezelőtt épített, mára idejélmúlttá vált ravatalozó nem merészkedett beljebb a temető kerítésénél. A kényszer lehetőséget teremt. A temető fal tárgyként magába olvaszt minden zárt, belső funkciót, nem konkurál a méltóságteljes templommal. Csak egy egyszerű tető, alatta a nyitott tér, ami a ravatalozó jelenlétéről árulkodik.

ÚJ RAVATALOZO EPITESE_TEMETOKERT ATALAKITASA_RENDEZESE_NAGYTAD
 TELEPITES_LATVANYTERV_VAZLATTERV_M:1000
 KESZITETTE: HERCZEG TAMAS_2008

BEEPTESI KONCEPCIO

LÁTVÁNY A SIKÁTOR FELŐL

ÚJ RAVATALOZO EPITESE_TEMETOKERT ATALAKITASA_RENDEZESE_NAGYTAD
 TELEPITES_LATVANYTERV_VAZLATTERV_M:1000
 KESZITETTE: HERCZEG TAMAS_2008

